

Innehåll.

Förord	
Innehållsförteckning	
Bakgrund	3
Ansats	7
2:1 Ämnesval och arbetets struktur	7
2:2 Ämnets avgränsningar	8
2:3 Kindergartenterminologi	9
2:4 Syfte	10
2:5 Frågeställningar	10
2:6 Teorianknytning	11
2:7 Metod	12
2:8 Arkiv- och litteraturoversikt	13
2:9 Använda källor	13
Observationer	15
Avstamp	17
3. När folkkindergarten kom till Hjorthagen.	17
3:1 Hjorthagen, den nya arbetarstadsdelen	18
3:2 Den första folkkindergarten	19
Observationer	22
3:3 I nya lokaler	23
3:4 Arbetet i kindergarten	25
3:5 Värtans arbetsstuga	26
3:5:1 Begreppet arbetsstuga. Ett försök till definition	27
3:6 Varför just Hjorthagen?	28
3:7 Strejkåret 1909	29
Observationer	29
3:8 Föreningen Värtans barnträdgård	30
3:8:1 Vilka låg bakom föreningen?	30
3:9 Under ledning av Engelbrekts församling	31
Observationer	32

Nedslag	33
4. Nedslag i vår tidigaste förskoleutbildning	34
4:1 Ledarinneutbildningen	34
4:2 Kindergartenseminariet i Stockholm	36
Observationer	38
4:1:2 Ur seminaristen Elsa Stenquists brevsamling	39
5. Skolbarntädgårdar	40
6. En folkkindergartens ekonomi	41
Observationer	44
Resultatdiskussion	45
7.1 Gift och försörjd, ogift och ...	45
7.2 Stockholm vs. Norrköping	46
7:3 Ledarinneutbildning och skolbarntädgårdar	47
7:4 En omöjlig ekvation?	47
7:5 Anna Eklund – skolentreprenören	48
Från tidens yta sänkte jag mitt lod	50
Referenser	51
Personregister	54
Sakregister	55
Bilageförteckning:	56
Bilaga 1a. Elsa Stenquist brevsamling, redigerad av Curt Hauffman.	
1b. Person- och lokalförteckning. Elsa Stenquists brevsamling.	
Bilaga 2a. Sammanställning över ledarinnor vid några skolbarntädgårdar.	
2b. Sammanställning över ledarinnor vid Värtans barntädgård.	
Bilaga 3. <i>I den nya kindergartens</i> . Signaturen Waldek i Stockholms Dagblad 10/3 1907.	

1. Bakgrund

Kindergartens historia är dess kvinnors

När den då 24-åriga Anna Eklund hösten 1896 tog emot sina första elever, i den kindergartens hon låtit inreda i sin egen lägenhet på Nybrogatan på Östermalm¹, hade hon genomgått både ledarinne- och ledarinneutbildarkurserna vid Pestalozzi-Fröbel-Haus i Berlin. Som första svenska hade hon examinerats från den tidens kanske främsta utbildningsanstalt för unga kvinnor som yrkesmässigt ville arbeta med barn i förskoleåldrarna. Under sommaren samma år hade hon, för andra gången, deltagit i en av de kurser i Pedagogisk slöjd som under Otto Salomons ledning årligen anordnades vid slöjdlärarseminariet på Nääs.

Inrättandet av kindergartens i Stockholm 1896 blev inledningen till en drygt fyrtio år lång pedagogisk yrkesverksamhet, som Anna Eklund kom att leda och utveckla tillsammans med väninnan Signe Åkermark.

Verksamheten växte snabbt. Med utgångspunkt från kindergartens utvecklade de en förskoleverksamhet som kom att inkludera förberedande avdelningar för pojkar och flickor som siktade mot högre utbildning. Redan andra verksamhetsåret hyrdes nya lokaler på Kommendörsgatan 25 för att kunna ge plats för tillkommande förberedande avdelningar, i vilka barnen som gått ur kindergartens fick möjligheter att förbereda sig inför inträdet i någon högre skola.

När Anna Eklund och Signe Åkermark år 1907 beslutade att även inrätta elementarklasser, fanns lediga lokaler i samma hus.² De flickor som då önskade att fortsätta sin utbildning på skolan, efter tredje förberedande avdelningen kunde göra det. De flickor som inte valde att gå kvar, fick liksom pojkarna på skolan, söka in vid andra högre skolor.³

Lokalerna på Kommendörsgatan visade sig snart vara helt otillräckliga och planer på ett eget skolhusbygge tog form.⁴ Hösten 1914 stod det nya skolhuset på Bältgatan 5 nära Karlaplan klart och barnen i kindergartens, eleverna i de förberedande avdelningarna, flickorna i elementarskolan jämte skolans lärarkår flytta in. På den adressen blev sedan skolan kvar ända fram till vårterminens slut 1939, då den beslutade kommunaliseringen av de återstående privata högre flickskolorna i Stockholm

¹ Lägenheten låg på Nybrogatan 33 i kvarteret Ynglingen.

² Lokalerna var de på andra våningen som Nya Elementarskolan för flickor/Anna Ahlströms skola just flyttat från. (Larsson P., Möten med Fröbel, 2007, s 32-35. C-uppsats vid Institution för Pedagogik och Didaktik, Göteborgs universitet).

³ Elementarskolor erbjud, i jämförelse med andra högre skolor, ett kortare utbildningsalternativ särskilt anpassat för flickor. Vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola deltog trots detta några pojkar i undervisningen i skolans första elementarklass under de första åren.

⁴ För att kunna tillgodose skolans växande behov bildades den 30 december 1912, ett aktiebolag med uppgift att uppföra och förvalta ett nytt skolhus. För ändamålet inköpte bolaget en tomt vid Bältgatan. Det nya skolhuset invigdes den 6 november 1914. (Gustav Adolfsdagen hade vid den tiden en helt annan symbolisk laddning än idag!)

resulterade i att även Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola – Margaretaskolan - lades ned.⁵

Skolans kindergartenverksamhet, de förberedande avdelningarna och elementarklasserna, allt avvecklades. Även Kindergartenseminariet i Stockholm, senare benämnt Fröbelseminariet, skolans ledarinneutbildning, upphörde efter en nära fyrtioårig verksamhet och skolhuset såldes.⁶

Som en parentes i hela denna utveckling föddes planerna på att inrätta en kindergarten för ”folkets barn”, en folkkindergarten. Kring årsskiftet 1905/1906, tog Anna Eklund och Signe Åkermark de första konkreta stegen mot ett förverkligande av planerna. För barnen i den nya arbetarstadsdelen Hjorthagen, som växte upp kring två stora kommunal anläggningar, det nya gasverket och stadens nya elektricitetsverk Värtaverket, skulle folkkindergarten komma att inrättas. Föräldrar och elever vid skolan intresserades, i något som skulle kunna beskrivas som ett solidaritetsprojekt för barn ur andra levnadsförhållanden. Det är just mot denna parentes min nyfikenhet tog spjärn och som arbetet kommit att kretsa.

Kindergarten, den tyske pedagogen Friedrich Fröbels⁷ skapelse, skulle stimulera barns utveckling under de receptiva förskoleåldrarna. Under ledning av utbildade ledare skulle barnens inneboende verksamhetsbegär tillgodoses genom lek, gemenskap och verksamhet, i strukturerade arbetsformer och i fri lek vid det han kallade kindergarten. För barnens trivsel och trygghet, skulle kindergarten göras så hemlik som möjligt. Den skulle vara så tilltalande för barnen att den kunna tjäna som exempel för barnens föräldrar och därmed också barnens hemförhållanden.

Målet var att skapa en god och ädel människa och därmed förbättra villkoren för barnen och i förlängningen, även det framtida samhället. Fröbels syn kan betraktas som naturromantisk, präglad av en stark religiös grundtro, i vilken förändlingen av det mänskliga, var grunden för skapandet av en förädlad människa.

Barnet, människan och Gud är alla delar i ett sammanhängande helt. Uppfostrans mål är framställandet av ett pliktstroget, rent, ofördärvat, heligt liv.

I Fröbels tankar fann Anna Eklund en religiös syn som stod i samklang med hennes egen religiöst präglade uppväxt.⁸

⁵ Stockholms Tekniska Institut bedriver i dag verksamhet i huset. Med visst fog kan hävdas att privatskolorna pressades av tidens samhällsförändringar och skolreformer och av vikande ekonomi. Anna Ahlströms skola – Nya Elementarskolan för flickor - lyckades som enda skola undvika kommunaliseringsvågen som svepte fram bland de privata flickskolorna.

⁶ Huvuddelen av Margaretaskolans elementarskoleelever flyttade till den nybyggda Östermalms kommunala flickskola. Även några av lärarinnorna anställdes där. Den kindergartenverksamhet som kontinuerligt bedrivits sedan 1896 upphörde. Även skolbarträdgårdarnas tid vid de privata högre skolorna var över.

⁷ Friedrich Wilhelm August Fröbel (1782 – 1852).

⁸ Otto Salomon, direktör för slöjdseminariet på Nääs, höll föreläsningar över olika ämnen under slöjdseminarierna på Nääs. Ofta presenterades och diskuterades pedagogiska förgrundsgestalter. Sannolikt kom Anna Eklund i kontakt med Fröbels pedagogiska tankar under den första kursen hon deltog i. Samma år som hon öppnade sin kindergarten började Otto Salomon att ge ut en tio avsnitt lång

Vid olika kindergartenseminarier framförallt i Tyskland, utvecklades och spreds hans pedagogiska tankar under 1800-talets senare hälft och vidare in mot 1900-talets mitt, särskilt i de snabbt växande industristäderna. Dessa utbildningsanstalter gav unga kvinnor möjlighet att efter examen leda arbetet med barn inom kindergarten och vid andra förskoleinstitutioner. Det mest kända seminariet, Pestalozzi-Fröbel-Haus i Berlin⁹ gav blivande ledarinnor utbildning i en rad ämnen. Seminarieeleverna undervisades i ämnen som uppfostringslära, hälsovård, pedagogik, religionshistoria, kindergartenslära, lek, sång, teckning och målning, naturkunskap, liksom i de frøbelska lekgåvorna användning (Das Pestalozzi-Fröbel-Haus, utställningskatalog 1991, s 7). I utbildningen ingick vid sidan av de teoretiska ämnena, även praktik vid olika kindergarten, arbetsskolor och andra förskoleinstitutioner.

Frøbels verksamhet och det pedagogiska synsätt han stod för, kom att skapa intresse för pedagogisk förändring och utveckling även i Sverige. Diakonissor och andra gjorde studieresor till Tyskland, för att på plats studera kindergarten och andra institutioner för barn. Mest uppmärksammat i Sverige blev diakonissornas arbete i barnkrubbor (En lärargrupp i utveckling, SFR 50 år, s 10), men även utanför kvinnornas led kom Fröbel att tjäna som inspirationskälla.

Otto Salomon¹⁰ direktör och ledare för slöjdlärarseminariet på Nääs, fångade upp begreppet *verksamhet*, den mest centrala förutsättningen för lärande enligt Fröbel och visade att det kunde tillämpas som en pedagogisk metod även inom slöjdundervisning. Under Otto Salomons ledning utvecklades begreppet Pedagogisk slöjd med syftet att genom övningar i slöjd att utveckla en fullständig människa. Till skillnad från annan slöjd ansågs träslöjd var den slöjdart som kombinerade uppfostran med en harmonisk utveckling, både fysiskt och teoretiskt, genom en noga strukturerad lärogång.

Trots att kurserna i pedagogisk slöjd i första hand vände sig till folkskollärare, kom efterhand både slöjdlärarinnor för barn i förskoleåldrarna och kindergartensledarinnor att delta i slöjdseminariets kurser. Den pedagogiska slöjdens principer kom därmed att influera många till att öppna privata slöjdsbarnskolor och arbetsskolor med särskilt inriktning mot barn i förskoleåldrarna och äldre.¹¹

I en artikelserie om Fröbel och hans verk skriver Otto Salomon följande om kindergarten i Slöjdundervisningsblad från Nääs.

Det är barnets verksamhetsdrift och dess begär att meddela sig, som inom Kindergartens företrädesvis skola tagas i uppfostrans tjänst, hvilket åter sker genom från barnets synpunkt sett frivilliga sysselsättningar och frivilligt umgänge. Uppfatta på sådant sätt kommer Kindergartens visserligen icke att träda i hemmets ställe utan blott att fullständiga dess inflytande genom

artikelserie om Fröbel (Slöjdundervisningsblad från Nääs, nr 9 1896 - nr 6 1897). I de två sista artiklarna behandlas särskilt kindergarten och pedagogisk slöjd!

⁹ Johann Heinrich Pestalozzi (1746 – 1827) brukar betraktas som folkskolans fader. Undervisningen skulle karakteriseras av åskådning och lärarens kärlek till sina elever.

¹⁰ Otto Salomon (1849 – 1907), direktör för Slöjdlärarseminariet på Nääs.

¹¹ Staten lämnade bidrag till slöjdgrupper, vilket kan ha bidragit till framväxten av sådana skolor.

undervisningsmedlet och sedan låta läsning och handarbete omväxla.¹⁵

Barnets längtan efter verksamhet, dess verksamhetsbegär, stod i centrum för intresset för förskolebarnens uppfostran och utveckling till harmoniska människor. Arbete och lek skulle växla. Undervisning i traditionell mening skulle inte vara allenarådande. Pedagogiskt var målet att utveckla barnens självverksamhet. Genom att uppöva barnens iakttagelseförmåga och noggrannhet, uppmuntra till flit och ordning skulle målet nås.¹⁶ Utvecklingen mot självverksamhet kom att stå i centrum för arbetet med de yngre barnen. ”Lekklassen” vid Whitlockska skolan är ett annat exempel, liksom de praktiska arbetsskolor och slöjdskolor för barn som startades.¹⁷

Pedagogisk slöjd ansågs vara det främsta uppfostringsmedlet. Genom de fysiska, praktiska och teoretiska inslagen, skulle förskolebarnens harmoniska utveckling främjas genom den allsidiga träning slöjden erbjöd. Den traditionella skolans ensidiga betonande av teoretiska kunskaper utmanades.

Så löper trådarna i Sverige samman mellan Fröbel och Otto Salomon, Eva Rodhe och Anna Eklund och de praktiska slöjdskolornas lärarinnor.

Ansats

2:1 Ämnesval och arbetets struktur

Mitt ämnesval var skäligen enkelt. Uppgifterna om en folkkindergarten i Hjorthagen hade redan under arbetet med min tidigare uppsats, *Möten med Fröbel* väckt mitt intresse. Av olika skäl såg jag då inga möjligheter att fördjupa mig i forskning i ämnet. Nyfikenhet drev mig dock att ta upp tråden, inte minst beroende på att initiativtagarna var de samma som huvudpersonerna i min förra uppsats. Trots att den folkkindergarten var den första som inrättades i Stockholm, har initiativtagarnas namn - Anna Eklund och Signe Åkermark - inte uppmärksammats i just det sammanhanget.

¹⁵ Redogörelse för Eva Rodhes Praktiska arbetsskola Läs- och arbetsåret:1883-84 (Arkivpärm 2, Region och stadsarkivet i Västra Götaland, Göteborg).

¹⁶ De mål som formulerades vid kindergarten överensstämmer väl med pedagogiska slöjdens mål.

¹⁷ ”Intet är i medvetandet, som inte varit i händerna” är rubriken på Ingrid Edlunds En studie över Olofsskolan – en svensk reformskola 1927-1941. Fördjupningskurs i pedagogik, vt 2002. Examensarbete vid Lärarhögskolan i Stockholm, Institutionen för samhälle, kultur och lärande. Rubriken är en omtolkning av Edward Lehman (1920) i Uppfostran till arbete. Uttrycket lyder ursprungligen ”Intet är i medvetandet, som inte varit i sinnena” (John Locke).

Undervisning i slöjd gynnades av staten, genom att statliga bidrag gavs till slöjdgrupper för barn – en anledning till att flera privata slöjdskolor etablerades.

Arbetet är i stora drag disponerat på följande sätt. Efter en kortare redogörelse för Anna Eklunds bakgrund och för kindergartens pedagogiska rötter följer fyra block; *Ansats, Avstamp, Nedslag och Resultatdiskussion*. Under rubriken *Ansats* redovisas förutsättningarna för föreliggande arbete. I avsnittet *Avstamp*, med underrubriken *När Folkkindergarten kom till Hjorthagen*, presenteras de arkivfynd som ligger till grund för uppsatsen. Fynden följs upp i *Nedslag* med underrubriken *Nedslag i vår tidigaste förskolehistoria*. Där behandlas ledarinneutbildningens betydelse för spridningen av kindergarten i allmänhet, men också specifikt som en förutsättning för tillkomsten av skolbarträdgårdar. Med utgångspunkt från kindergarten i Hjorthagen diskuteras därefter ekonomiska förutsättningar och olika finansieringsformer, vilka direkt eller indirekt var avgörande för kindergartens utbredning. Studien avslutas med *Resultatdiskussion*, där gjorda forskningsfynd tas upp och diskuteras i en vidare kindergartenkontext.

Till flera av blocken har rubriken *Observationer* fogats. Där tar författaren upp och diskuterar aktualiserade frågor.

Texten interfolieras av citat ur brev, tidningar och tidskrifter för att ge en tidsdokumentär prägel åt materialet.

2:2 Ämnets avgränsning

Ämnet avgränsas till omständigheterna kring folkbarträdgården i Hjorthagen tillkomst 1906 och dess fortsatta utveckling under olika huvudmän, Föreningen Värtans barnträdgård och diakonirådet i Engelbrekts församling. Tidsmässigt omfattar framställningen en kvartsekellång verksamhet fram till dess Stockholms stad går in som huvudman för kindergarten. Inom avgränsningen möter vi personer som, vid sidan av Anna Eklund och Signe Åkermark, på olika sätt varit involverade, föreståndarinnor, ledarinnor, seminarieelever, församlingspräster och andra med anknytning till Östermalmsförsamlingarna.¹⁸

Forskningsresultaten rörande folkkindergarten i Hjorthagen visade på behovet av en fördjupad studie dels avseende ledarinneutbildningens betydelse och de ekonomiska villkor under vilka ledarinnorna arbetade. Ämnets avgränsning har därför kommit att vidgas till att omfatta dessa för kindergarten och förskolan betydelsefulla områden.

Under arbetets gång aktualiserades även frågor rörande relationerna mellan föreståndarinnor för barnträdgårdar i privat regi och de som företrädde den folkkindergarten som drevs under andra huvudmän, som föreningar, företag, stiftelser, och församlingar.

¹⁸ Östermalmsförsamlingen Hedvig Eleonora delades 1905 genom att församlingarna Engelbrekt och Oscar tillkom. Hjorthagen kom att tillhöra Engelbrekts församling.

2:3 Kindergartenterminologi

Kindergarten och folkkindergarten två grenar av den frøbelska kindergarten, som verkade sida vid sida med olika inriktning och under olika förutsättningar. Nedan följer ett försök att klargöra skillnaderna.

Kindergarten/Barnträdgård/Privat barnträdgård.

Privatägd verksamhet, främst finansierad genom elevavgifter som kunde kompletteras genom basarer, försäljningar och andra arrangemang. I vissa fall hade ledarinnorna ett kapital att leva av i andra, var elevavgifter och andra inkomster nödvändiga för ledarinnans försörjning. Eleverna kom i huvudsak från en burgen medelklass och förväntades fortsätta sina studier vid någon högre skola. Den sortens kindergarten var ofta välutrustad. Slöjd, enligt den pedagogiska slöjdens förebild, ingick i varje fall vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks kindergarten och slöjd ingick även som ett särskilt moment i ledarinneutbildningen. Ledarinnorna kom liksom eleverna, oftast ur en högre medelklass eller ur de högre samhällsklasserna.¹⁹

Folkkindergarten/Folkbarnträdgård/Barnträdgård.

Till skillnad från en privata kindergarten finansierades folkkindergarten oftast genom olika typer av bidrag; kommunala bidrag, företagsstöd och/eller donationer eller genom gåvor och insamlade medel.²⁰ Elevavgifterna kunde därigenom sättas lägre och fler barn, särskilt från mindre bemedlade familjer, gavs möjlighet att delta i kindergarten. Målgrupperna var barn från yrkesmäns, hantverkares och arbetares familjer. Liksom i fallet ovan fanns det bland ledarinnorna sådana som hade eget kapital att leva av. Ledarinnorna i folkkindergarten kom oftast ur den högre medelklassen. Folkkindergarten var oftast enklare utrustad, dels av kostnadsskäl, dels för att inte avvika för mycket från de förhållandena under vilka barnen levde. Eleverna förväntades fortsätta i folkskolan.

Begreppen *Folkkindergarten* och *Folkbarnträdgård* kom efter hand att ersättas av *Barnträdgård*, medan begreppet *Kindergarten* ersattes av *Privat barnträdgård*, något som skulle göra deras olika inriktningar tydliga.²¹

I uppsatsen har jag valt att företrädesvis använda begreppen Folkkindergarten respektive Kindergarten, utom i de fall där de förekommer i namn.

Benämningen *Skolbarnträdgård* användes för kindergarten/barnträdgård inrättad som en förskoleavdelning vid högre privata skolor.²²

¹⁹ Uppgifter framgår ur inskrivningsboken över elever och seminarister (Margaretaskolans arkiv, SSA).

²⁰ Folkkindergarten i Hjorthagen tycks utgöra ett undantag genom att under en tid (1918 – 1930) vara en del av Engelbrekts församlings sociala verksamhet under diakonirådets ledning.

²¹ Anna Warburg nämner i artikeln Sveriges Folkbarnträdgårdar (Barnträdgården, nr 3-4, 1919), att arbetarfamiljer ansåg att kindergarten var en inrättning för överklassens barn. Begreppet Kindergarten ersattes dock inte helt av barnträdgård. Ännu under 1950-talet förekom benämningen Kindergarten.

²² Många av Stockholms högre privata flickskolor integrerade särskilt under seklets första decennier skolbarnträdgårdar i sina skolorganisationer. 1939 då huvuddelen av dessa skolor kommunaliserade var Margaretaskolan, så vitt jag har kunnat finna, den enda som fortfarande kunde erbjuda en skolstart för barn i åldrarna 5-7 år.

2:4 Syfte

Syftet med uppsatsen är att redovisa folkkindergartens i Hjorthagen tillkomst och verksamhet, mot bakgrund av kindergartens utveckling i Sverige.

Huvudsyftet kan spaltas upp i följande delar;

- att uppmärksamma kindergartenpionjärerna Anna Eklunds och Signe Åkermarks insatser för att etablera och driva Stockholms första folkkindergarten.
- att redogöra för verksamhetens utveckling och för de olika huvudmän som kom att driva folkkindergarten vidare.
- att lyfta fram ledarinneseinariets i Stockholm betydelse för tillkomsten av skolbarntädgårdar och därmed utmana uppfattningen att den folkkindergartenrörelse som hade sina rötter i Norrköping en smula ensidigt kommit att betraktas som förskolans ursprung,
- att utifrån folkkindergartens ekonomiska förutsättningar visa hur annan finansiering än via elevavgifter kom att bidra utvecklingen av bredare kindergarten.

2:5 Frågeställningar

Den primära frågeställningen var ursprungligen enkel. Varför beslöt sig Anna Eklund och Signe Åkermark att inrätta en folkkindergarten och varför just i Hjorthagen? En folkkindergarten markerade ett avsteg från den kärnverksamhet de båda föreståndarinnorna drev sedan tio år.²³

Ett komplex av följdfrågor krävde också att bli besvarade. Vad hände sedan? Hur såg verksamheterna ut vid folkkindergarten och hur utvecklades den? Varade Anna Eklunds och Signe Åkermarks engagemang, eller kom andra att styra verksamheten? Den senare frågan aktualiserades bland annat av att föreståndarinnorna stod i begrepp att utvidga den egna skolan på Kommendörsgatan 25 på Östermalm.

En hypotes som prövas är, om de båda initiativtagarna, kom att påverkas direkt av Storstrejken och dess följder, men också indirekt av den tilltagande politiska medvetenheten bland Hjorthagens arbetare, genom tillkomsten av Arbetarnas Hus och kooperationsföreningen Solid.

Två frågor kom under arbetets gång att framstå som centrala för förståelsen av de bakomliggande förutsättningarna för kindergartens framväxt.

²³ I den skola som vuxit fram var kindergartenavdelningarna grunden för sådana elever som efter skolans förberedande klasser, avsåg att söka in vid högre skolor som läroverk eller elementarskolor.

- Vilken roll spelade seminariernas ledarinneutbildning för vår tidiga förskola?
Frågan behandlas med särskild inriktning mot förhållandena i Stockholm.

- Bidrog alternativa finansieringslösningar till att, inte bara påskynda kindergartens utveckling, utan också till att befästa ideologiska skillnader?

En fråga av en mer allmän karaktär rör kyrkans roll i kindergardenhistorien. Diakonissor var bland de första som intresserade av den speciella fröbelpedagogiken och för arbete i barnkrubbor. Med Engelbrekts församlings direkta engagemang i kindergardenverksamhet, inte bara i Hjorthagen utan även på Östermalm, uppträder kyrkan som en ny aktör inom förskoleområdet. Förhållandet är så vitt jag vet inte tidigare beskrivet. Frågan om andra församlingar också drev kindergarden i egen regi har legat utanför föreliggande arbete, men kan vara av intresse för fortsatt forskning.

2:6 Teorianknytning

Under arbetet med min tidigare uppsats *Möten med Fröbel. En pedagogisk-historisk studie av Sveriges första kindergarden* (Larsson, 2007), inspirerades jag av min dåvarande handledare²⁴ att använda New Historicism som metod.

New Historicism liksom Cultural Materialism rymms inom det överordnade begreppet Cultural Studies. Teoretiker som Stephan Greenblatt och Michel Foucault förknippas oftast med utvecklandet av tankarna bakom New Historicism.

New Historicism utgår från främsta bland sociala hierarkier inom kyrkan, monarkin och de högre samhällsklasserna (Felluga 2009).²⁵ Uppsatsen kvinnor har nästan alla sina rötter just i de högre samhällsklasserna. Cultural Materialism å andra sidan tar sin utgångspunkt i arbetarklassen, vilken som uppsatsen visar, var föremål för kvinnornas omsorger och humanitära insatser.

Ursprungligen var New Historicism en litterär analysmetod, men den har kommit att användas även inom andra discipliner som arkeologi och historia. Utmärkande för New Historicism är att alla kulturella aktiviteter [uttryck] betraktas som lika viktiga [texter] för analysen. Attraktionskraften i New Historicism, framhåller Gallagher och Greenblatt, ligger i användningen av ett brett spektra av källor (Gallagher, Greenblatt, 2000, s 9 f.). Genom att, i en vid samhällelig kontext, studera och analysera källor som tidigare förbisetts eller ansetts för oansenliga för att uppmärksammas, anses tillämpningen av New Historicism kunna vidga och fördjupa tidigare kunskaper, något som i förlängningen kan leda till att tidigare forskningsresultat kan bli ifrågasatta. I förhållandet till andra teoretiska analysmodeller utmärks New Historicism av ett friare teoretiskt förhållningssätt till andra teoretiska analysmodeller, något som Gallagher

²⁴ Maj Asplund-Carlsson, docent i pedagogik med inriktning mot litteraturvetenskap Göteborgs Universitet, professor vid Högskolan i Väst.

²⁵ Felluga, Dino, General Introduction to New Historicism och Purdue, U, Introductory Guide to Critical Theory, 2009-12-15 (Internet).

och Greenblatt tar upp i introduktionskapitlet i *Practicing New Historicism*, (2000). Där tar författarna upp de diskussioner som förts rörande möjligheterna att formulera en, för skilda discipliner gemensam teoretisk modell. Konklusionen av de förda diskussionerna återges i följande citat.²⁶

Writing the book [Practising New Historicism] has convinced us that new historicism is not a repeatable methodology or a literary critical program. Each time we approached that moment in the writing when it might have been appropriate to draw the "theoretical" lesson, to scold another school of criticism, or to point the way toward the paths of virtue, we stopped, not because we're shy of controversy, but because we cannot bear to see the long chains of close on the application of a theoretical model, but rather on an encounter with the singular, the specific, and the individual [Författarens markering.] (Gallagher, Greenblatt, 2000, s 6).

Genom att nyfiket ströva vid sidan av redan upptrampade stigar i sökandet efter ledtrådar som tidigare inte uppmärksammats, efter skärvor och fragment, har min ambition varit att, i New Historicistisk anda, försöka att ge en bild av folkkindergarten i Hjorthagen och dess initiativtagare. Frågor av betydelse för dess utveckling - finansiering och drift, förändringar av huvudmannskapet, val av samarbetspartners och ledarinneutbildningen, krävde att bli belysta och förstådda, liksom den konkurrenssituation som rådde mellan seminarierna, speglar New Historicism intresse för maktrelationer. Den högre medelklassen insatser för att förbättra levnadsvillkoren för arbetarna och deras barn, bland annat genom olika uppfostringsåtgärder, har dock inte diskuterats ur maktrelationsperspektivet. Medkänsla med de sämre ställda, välgörenhet och idealitet var vid den tiden ännu betydande. För många av tidens kindergartenledarinnor blev pedagogiken därför också en social livsuppgift.

2:7 Metod

Arkivforskning har varit grunden för arbetet med uppsatsen. Genom en brett upplagd ansats, inspirerad av New Historicism, har en rad källor även vid sidan av brukliga kindergartenkällor undersökts. Förfarandet har bidragit till ett kunskapsstillskott till vår tidigaste förskolehistoria.

Så har tidningsreportage, tidskriftsartiklar och notiser, tillsammans med brev bidragit till att ge en fylligare bild av omständigheterna kring kindergartens i Hjorthagen tillkomst och dess fortsatta öden. Materialet ovan har använts, dels som underlag för diskussioner och slutsatser, särskilt i de fall där arkivforskningen varit resultatlös och därför i några fall kunnat ersättas med litteratur.

En opublicerad sammanställning av ledarinneelever vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks kindergartenseminarium som författaren tidigare gjort, har gjort det möjligt att följa flera av ledarinnorna i andra skol- och församlingsarkiv. Dessa arkiv har möjliggjort en redovisning över ledarinnor i tjänst vid skolbarträdgårdar och förberedande klasser, liksom över ledarinnor vid Värtans barträdgård.²⁷

²⁶ Gallagher och Greenblatt refererar till tidskriften *Representations*, ett organ för New Historicism.

²⁷ Sammanställningar ur skolarkiv och Värtans barträdgård redovisas i bilaga 2a respektive 2b.

2:8 Arkiv- och litteraturoversikt

Förskoleforskare som Gerda Simmons-Christensen (1987, 1990, 1991), Ingegerd Tallberg-Broman (1991, 1994), Ann-Katrin Hatje (1990, 1999), Anne-Christine Vallberg-Roth (2002), Jan Erik Johansson (1986) för att nämna några, har bidragit till vår förskole- och kindergartenhistoria och kvinnorna bakom dem liksom, under senare tid, Britt Tellgren (2008) och Magnus Fock (2008). Utanför de egentliga skolhistoriska forskarnas krets har sociologen Kenneth Hultqvist (1990), lämnat ett bidrag till kindergartenhistorien i boken "Förskolebarnet". Gena Weiner (1995) har i sin forskning av förhållandena i Hagalund, gett en beskrivning av ett tillväxande, nästan samtida arbetarsamhälle i Stockholms utkant, med en likartad utveckling som den i Hjorthagen.

Annan forskning med bäring på uppsatsens ämne, har varit arbeten rörande den pedagogiska slöjden som utvecklades vid Slöjdlärarseminariet på Nääs under Otto Salomons ledning, arbetsstugornas historia, lokalhistorisk forskning om Hjorthagen och Östermalm samt Storstrejken 1909. Ann Taylor Allen (1991) redogör i *Feminism and Motherhood in Germany 1800-1914*, för utvecklingen av särartsfeminism²⁸, inte minst inom den nya yrkesprofessionen – kindergartenledarinnans. Kvinnliga ledarinnor ansågs särskilt lämpade att uppfostra barn i förskoleåldrarna. Ett pedagogiskt fält som inte tidigare varit intressant [för män] kunde därmed intecknas och ge försörjning åt unga kvinnor.

2:9 Använda källor

De källor jag i huvudsak har använt mig av kan hänföras till fyra grupper; skolarkiv, stiftelsearkiv och församlingsarkiv; dåtida tidnings- och tidskriftsartiklar, annonser och notiser; genealogiska uppgifter ur brukliga källor och arkiv²⁹ samt litteratur med beröring till ovan nämnda källor.

Studerade skol-, stiftelse- och församlingsarkiv är av skiftande kvalitet. Huvudkällan, Margaretaskolans arkiv är förhållandevis omfattande. Arkivet upprättades troligen upprättat först i samband med skolans nedläggning vid kommunaliseringen av de privata flickskolorna 1939. I arkivet saknas nästan helt material från den allra tidigaste åren, liksom uppgifter om folkkindergarten i Hjorthagen. I arkivets klippsamling finns dock viss dokumentation rörande föreståndarinnornas initiativ att inrätta en folkkindergarten i Hjorthagen.

Arkivet har kunnat kompletteras med ytterligare tidnings- och tidskriftsuppgifter i form av artiklar, notiser och annonser. I arkivet ingår även en redigerad samling brev från en av skolornas seminarister, som under utbildningen gjorde delar av sin praktik på den nu undersökta kindergarten. Brevsamlingen som omfattar utdrag ur 30 brev. Bland andra skolarkiv, har främst lärarförteckningar, klassanordningar och viss mån

²⁸ Som ogifta och barnlösa skulle kindergartenledarinnorna i sitt yrkesutövande vara likt goda mödrar för "sina" barn.

²⁹ Kyrkböcker, mantalslängder med flera genealogiska informationskällor.

lönelistor varit av intresse för att fastställa när skolbarträdgårdar inrättades vid ett antal högre skolor och vilka ledarinnor som engagerades. Genom den opublicerade förteckning uppsatsförfattaren sammanställt över utbildade ledarinnor i Stockholm och genom Frøbelförbundets medlemsmatriklar³⁰ har utbildande seminarister oftast kunnat följas.

Beträffande övriga arkiv, så har August Abrahamsons Stiftelses arkiv använts. Där har brevväxlingen mellan Anna Eklund och Otto Salomon återfunnits, dels bland inkommande brevpост, dels i Salomons kopieböcker med brevsvår. Samlingen omfattar 24 brev skrivna av Anna Eklund mellan perioden 1894 - 1906. Av dessa är endast de första breven rena ansökningar till seminariet, övriga innehåller upplysningar om kindergårten, förfrågningar, hälsningar med mera. Otto Salomon skrev sex svarsbrev med olika innehåll.³¹

Diakonirådets i Engelbrekts församling arkiv har gett ledtrådar till kindergårtenverksamheten i Hjorthagen genom protokoll och ekonomiredovisningar. Dessa har kunnat kompletteras genom uppgifter i Engelbrekts församling tjugofem år (1931).

Bland de undersökta arkiven finns även Vårtans Arbetsstuga (SSA) och den osorterade Hjorthagssamlingen vid Hjorthagens stadsdelsbibliotek. Den senare samlingen innehåller foton, programblad, tidningsklipp med mera.

I arkivuppgifter ur Stadsfullmäktiges protokoll har förspelet till barträdgårdens nya hus kunnat följas.

Tidnings- och tidskriftsartiklar. Tidnings- och tidskriftsartiklar kan betraktas som berättande källor. Dock kan källvärdet anses vara trovärdigt när artiklar och notiser beskriver samma händelser i samband med invigningarna.

Genealogisk forskning. Utan sådan forskning har, med avseende på såväl ledarinnor som seminarister, inte tidigare klarlagda samband kunnat presenteras. Till arbetets huvudkällor räknas sådana uppgifter som återfinns i kyrkböcker, mantalslängder och annat material. Sökandet efter ogifta seminarister, som senare gift sig, har dock varit mindre framgångsrikt. Skolans inskrivningsböcker och personalförteckningar anger förutom namn oftast bara födelseår och bostadsort, vilket inte nämnvärt underlättar sökandet.³²

Av litteratur har särskilt Engelbrekts församling tjugofem år (1931), varit av värde som källa, särskilt med avseende på församlingens sociala verksamheter, bland vilka

³⁰ Redovisade i Frøbelförbundets tidskrift Barträdgården 1918 och 1930.

³¹ De i texten ovan angivna sex breven kan ha varit fler. Otto Salomons brevsvår återfinns i de kopieböcker som finns bevarade, men texten har åldrats och i många fall blivit helt eller delvis oläsbar. Ur brevsamlingen framgår att Otto Salomon besökte kindergårten vid två tillfällen, hösten 1897 och våren 1901.

³² Författaren har ur tillgängliga uppgifter sammanställt en opublicerad sammanställning över skolans lärare, elever och ledarinneelever 1897-1939. Materialet är inte komplett. För ett antal år, särskilt under verksamhetens början, saknas uppgifter i arkivets elev- och lärarförteckningar. I någon mån har detta kunnat kompenseras med uppgifter i andra källor, främst tidningar och tidskrifter.

kindergarten under en tid var en del. Lokalhistoriskt topografiskt material har i stor utsträckning kompletterat arkivuppgifterna.

Observationer

1. Forskningen kring kindergarten i Sverige har i huvudsak utgått från det omfattande förskolerkivet i Norrköpings Stadsarkiv. Kärnan i norrköpingsarkivet dokumenterar den verksamhet Ellen och Maria Moberg bedrev med kindergarten, folkkindergarten Fröbelstugan, Fröbel-Institutet, Svenska Fröbelförbundet och förbundets organ, tidskriften *Barnträdgården*, liksom deras publicistiska verksamhet, föreläsningar, deltagande i olika konferenser. Dessutom innehåller arkivet ett omfångsrikt referensbibliotek med kindergartenslitteratur samt forskningsrapporter. Maria och Ellen Moberg publicerade till skillnad från sina medsystrar i Stockholm, en rad skrifter om Kindergartan och höll ofta föredrag. De deltog också i större nationella och nordiska sammankomster. Förekomsten av en förskolehistorisk förening i Norrköping syns också verksamt ha bidragit till uppfattningen att den moderna förskolans rötter finns i Norrköping. Men tidens ledarinneutbildning i Stockholm, Uppsala och Örebro, kan tveklöst anses ha lämnat icke obetydliga avtryck i vår tidiga förskolehistoria, var och en inom sitt område.

2. Arbeten om kindergarten, nu senast Magnus Fock (2008), tar avstamp i Norrköpingsarkivet och i Svenska Fröbelförbundets arkiv på Lärarförbundet. Fock hävdar, utan sidoblickar mot Stockholm, att verksamheterna i Norrköping är ursprunget till dagens förskola. Genom föreliggande mikrostudie har bilden av kindergarten och dess kvinnor visat sig vara mer nyansrik, än vad som vanligtvis redovisas. Därmed kan den ensidiga bilden av förskolans rötter i Norrköping ifrågasättas.

Att den pionjärverksamhet som bedrevs i Stockholm under Anna Eklund och Signe Åkermark inte har blivit föremål för lika intensiv forskning har sina skäl.

En orsak syns ha varit att, Anna Eklund och Signe Åkermark inte bara koncentrerade verksamheten till kindergarten, utan kompletterade den med förberedande avdelningar, vid vilka eleverna förbereddes inför inträdesprov till olika högre skolor. Utbildningen av blivande ledarinnor kom därför också att inriktas både på arbete med barn i kindergarten och elever i förberedande klasser, till skillnad från utbildningen i Norrköping där ledarinneutbildningen främst var inriktad mot folkkindergarten och yngre barns vård.

Andra orsaker kan ha varit omfattningen av arkivet. Det har inte tillförts kompletterande material, annat än Curt Hauffmans arkiv om sin mor Elsa Stenquist och den C-uppsats, *Möten med Fröbel* som författaren tidigare skrivit.

I Stockholms Stadsarkiv benämns skolans arkiv Margaretaskolans arkiv.³³

3. Genom introduktionen av en kindergarten för ”folket barn”, en folkkindergarten i Norrköping 1904, kunde barn ur lägre samhällsklasser komma ifråga, genom låga eller obetydliga avgifter. Externa finansieringsformer gjorde folkkindergarten möjlig. Nya

³³ Skolan hade tidigare gått under namn som, Kindergartan i Stockholm. Arbetsskola för barn 4-7 år; Anna Eklunds och Signe Åkermarks Kindergartan och Förberedande Samskola (från 1898) och Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola, innan den 1909 gavs namnet Margaretaskolan (Larsson, 2007).

kindergarten inrättades, enligt förebilder från industristäderna på kontinenten. Ur social synpunkt fyllde folkkindergarten ett behov.

Vid privata kindergartener var föreståndarinnornas inkomster helt beroende av elevavgifternas storlek, något som fick folkkindergarten tillskyndare att hävda, att samhällets mest behövande barn lämnades utanför och att Frøbels lära därigenom förvanskades.³⁴ Kindergartenerverksamheten vid Margaretaskolan, kom därmed att ses som ett oönskad uttryck för Frøbels lära, bland de mer fröbelortodoxa företrädarna inom folkkindergarten, särskilt efter Svenska Fröbelförbundets bildande 1918.

Båda formerna av kindergartener verkade dock inom tidens segregerade skolsystem, ett uttryck för det dåtida samhällets konservativa värderingar. Den ena mot folkskolan och den andra mot högre skolor. Ideologiska skillnader förelåg alltså, något som i ljuset av tidens samhällsförändringar, kunde ge upphov till kritik mot Anna Eklunds och Signe Åkermarks huvudsakliga verksamhet, något som också syns ha skytt deras insatser för Hjorthagens barn.

Frøbels pedagogik är dock, som Hultqvist (1990, s 88) skriver allmängiltig. Hultqvists tolkning är att Fröbel inte tar hänsyn till barns sociala tillhörighet. Tolkningen öppnar för en omvärdering av den kindergartenerhistoria som i huvudsak ger en ensidig framställning med fokus på folkkindergarten/barnträdgårdar.

4. Vid Fröbelförbundets bildande blev Anna Eklund invald i förbundets styrelse, men tvingades att lämna sin post, liksom senare även Signe Åkermark, förbundets lokala ordförande i Stockholm. Den konkurrenssituation som uppenbarligen förelåg mellan seminarieorterna, kan ha bidragit till kritiken mot Anna Eklund och Signe Åkermark.

5. 1918, samma år som barnträdgården i Hjorthagen togs över av diakonirådet vid Engelbrekts församling, bildades Svenska Fröbelförbundet. Bland arbetets obesvarade frågor, hör frågan om kyrkans engagemang inverkar på verksamheten genom att inslaget av religiösa inslag ökade och, om så var fallet, i vilken omfattning? En annan fråga av intresse är om även andra församlingar aktivt engagerade i kindergartenerverksamhet, eller om Engelbrekts församling var ett unikum?³⁵ Den frågan besvaras inte inom ramen för detta arbete.

6. När Svenska Fröbelförbundet bildades 1918 var tankarna på att samla ledarinnor och sprida Frøbels pedagogik i vidare kretsar inte ny. Redan tretton år tidigare hade Anna Eklund och Signe Åkermark tagit initiativ till en svensk Fröbelförening.³⁶ Året därpå gav de ut *Kindergarten, Tidskrift för Hem, Kindergarten och skola* (1906), med underrubriken *Barnens väl, Sveriges väl*. Tidskriften, som var ett organ för föreningen,

³⁴ Den betraktades av Anna Warburg och kretsen kring Ellen och Maria Moberg som en "lyxkindergarten" för bättre bemedlades barn (En lärargrupp i utveckling, SFR 50 år, s 11). Warburg hade ett visst fog för påståendet. Den var bättre utrustad än någon folkkindergarten, särskilt med tanke på slöjdutrustningen, men även i andra avseenden. Dessutom kritiserade Anna Warburg den enligt henne bristande kvaliteten i undervisningen vid seminariet (Simmons-Christianson 1991, s 65-66).

³⁵ "Från kyrkligt håll har invändts, att barnträdgården inte är kristlig nog, där förekommer ingen kristendomsundervisning. Nej, och där skall icke förekomma någon sorts undervisning, alltså icke heller kristendomsundervisning. Detta hindrar ju icke att en fromt kristlig anda kan uppbära arbetet." Ur Frans von Schéeles anförande vid invigningen av huset på Dianavägen (Stockholms Dagblad 3/3 1907).

³⁶ Föreningen bildades på Gustav Adolfsdagen (6/11) 1905. Händelsen omnämns i två brev till Otto Salomon. Den 2/2 1906 respektive 9/10 1906 (August Abrahamsons arkiv EIII:35 och EIII:37, GLA).

riktade sig i första hand till ledarinnor och andra intresserade³⁷. I tidskriften gavs exempel och tips om arbetssätt vid kindergarten. Bland medarbetarna återfanns bland andra Otto Salomon, Maria Moberg. Tidskriften kom ut med sex nummer under 1906 och lades därefter ned.³⁸ Antalet utbildade ledarinnor var vid den tiden ännu ganska litet och därmed också antalet prenumeranter. Uppgifter om den 1905 nybildade Fröbelföreningens eventuella fortsatta verksamhet har inte kunnat återfinnas i det studerade materialet.

Avstamp

Avstampen till arbetet är koncentrerad till min forskning på folkkindergarten i Hjorthagen. Under arbetets gång har i några fall nya spår kommit att leda till att inte tidigare beskrivna förhållanden har kunnat belysas. Avsnittet inled med en kortare beskrivning av Hjorthagen, motiv till att lokalisera folkkindergarten dit, inrättandet av den första kindergarten och dess efterföljare, samt samarbetet med den arbetsstuga som samlokaliseras. Folkkindergartens vidare öden speglas mot händelser som storstrejken och arbetarrörelsens framväxt.

3. När kindergarten kom till Hjorthagen

Mot 1800-talet slut låg ännu Hjorthagen som en isolerad ö på Norra Djurgården. Nedanför intill Lilla Värtan låg Ropsten med stora sommarhus för välbeställda stadsbor och österut det nya hamnområdet vid Värtan. I väster låg ett vidsträckt skogsområde, med platser som Fiskartorpet, Ugglevikskällan och Stora Skuggan. Det sträckte sig ända bort mot Frescati, där Stockholms universitet i dag har sina lokaler.³⁹ Mellan staden och Hjorthagen låg det nästan obebyggda Ladugårdslandet. Först i höjd med Linnégatan på Östermalm möttes man av en egentlig stadsbebyggelse.

3:1 Hjorthagen, den nya arbetarstadsdelen

³⁷ Fock (2008) hävdar att Fröbelförbundet (1918) blev ett slags embryo till en yrkesorganisation. Förbundet vände sig till en början inte enbart till utbildade ledarinnor utan även till andra intresserade. Utvecklingen gick dock mot ett allt större inslag av yrkesverksamma ledarinnor (Barnträdgården 1920:3 och 1938:4).

³⁸ Tidningens redaktör Ingrid Sundström sjukdom gjorde att arbetet fick skötas av Anna Eklund och Signe Åkermark under en period av arbete med både folkkindergarten och skolans fortsatta utbyggnad.

³⁹ I närheten av Hjorthagen samlades arbetar till både fest och möten. Särskilt i samband med Storstrejken 1909 slöt stora skaror upp vid möten i Lilljansskogen.

När staden köpte marken vid Hjorthagen var anledningen behovet av ett nytt gasverk. Det kom att anläggas nedanför det branta Jägarberget intill Husårviken. På motsatta sidan av berget uppfördes några år senare också stadens nya elverk, Värtaverket. Med de båda anläggningarna växte också behovet av bostäder och en kåkbebyggelse växte upp på Jägarberget. Arbetsgivare som Gasverket, Värtaverket, kolimportören Olaus Ohlsson, Asfaltbolaget och några privata värdar stod för merparten av de bostäder som uppfördes (Norrman & Rehn 1994 s 10). Det samhälle som växte fram kom att redan från början att få en bruksliknande prägel med klara klassgränser. Tjänstemännen levde i bruksvillor, inne på gas- och elverksområdena, eller i villor vid Ropsten, medan arbetarna bodde med sina barnrika familjer i hastigt uppförda hyreskaserner.⁴⁰ Hjorthagen utvecklades till ett arbetarsamhälle med en stark sammanhållning och en politisk medvetenhet med socialistiska förtecken.

Antalet bostäder var dock helt otillräckligt och många föredrog att bo kvar i staden. 1900 hade Hjorthagen tillsammans med Ropsten och Värtan 641 innevånare. Fem år senare hade enbart Hjorthagen över 700.⁴¹ När folkkindergarten startade sin verksamhet i Hjorthagen 1906 uppgick befolkningen till strax över 1000 personer.⁴² Trots den snabba utbyggnaden av hus hade knappt var femte arbetare vid Värtaverket lyckats finna en bostad i stadsdelen 1908. Av dem bodde i Hjorthagen var något mer än hälften inneboende eller delade ett så kallat "kallrum". Bland gasverkets anställda bodde endast var fjärde arbetare i Hjorthagen eller närliggande Ropsten.

För de som bodde i staden men arbetade i Hjorthagen var bristen på kommunikationer uppenbar. I samband med Värtahamnens tillkomst 1892 byggdes den så kallade Hamnbanan, som förband Värtans station med Norra stambanan vid Tomtebodan. Morgon och kväll gick särskilda arbetartåg mellan Stockholms Central via Tomtebodan och Värtan. I övrigt var arbetare och Hjorthagsbor hänvisade till att gå, använda häst och vagn eller anlita någon hästdroska eller hästomnibus. När Sturevägen⁴³ invigdes året därpå blev det enklare att nå både Ropsten och Hjorthagen. Tretton år senare, samma år (1906) som folkkindergarten invigdes, blev den sista spårvägssträckningen klar. Därmed blev möjligt att ta den elektriska spårvagnen mellan staden och Ropsten.⁴⁴ Hjorthagsbor och andra fick därmed möjlighet att enkelt ta sig in till staden och tillbaka. Priset för en resa (10 öre) gjorde dock att arbetare sällan utnyttjade spårvagnen, utan föredrog de särskilda arbetartågen.

3:2 Den första folkkindergarten

⁴⁰ Hyreskasernerna uppfördes ofta av privata byggmästare i spekulationssyfte. Undantagen var de kommunalt uppförda så kallade Gasverksvillorna och de hus som uppfördes som enskilda bostäder.

⁴¹ Boken om Värtan, s 9-13. Gasverkets produktion startade 1895 och Elverkets 1903.

⁴² Boken om Värtaverket, s 77. Diagram över folkmängden i Hjorthagen 1900-1975.

⁴³ Numera Lidingövägen.

⁴⁴ Norra Spårvägsaktiebolaget hade startat utbyggnaden redan 1905, Spårvagnarna gick då från Valhallavägen, längs Sturevägen till Tegelluddsvägen. Året därpå förlängdes banan till Ropsten och trafiken förband därmed Karlberg – Norra Bantorget – Stureplan med Ropsten. Biljettpriset (10 öre per person) ansågs vid den tiden vara högt. För en arbetarfamilj var troligen kostnaden oöverkomlig!

Kindergarten borde enligt Fröbel vara en mönsteranstalt för barnavård, en mönsteranstalt för barnaledare och barnavårdare, en anstalt genom vilka lämpliga lekar och lämpliga leksätt kunna spridas och förallmännigas, samt vara en föreningspunkt för alla strävanden som ha till mål - uppfostrandet av barn före skolåldern (Kindergarten nr 3, 1906).⁴⁵

De sociala skälen spelade en avgörande roll för Anna Eklunds och Signe Åkermarks beslut att inrätta en folkkindergarten för Hjorthagens utsatta barn. Vid årsskiftet 1905/1906 inleddes arbetet med att förverkliga tankarna på den folkkindergarten, som skulle bli den första i Stockholm. I början av februari skriver Anna Eklund i ett brev till Otto Salomon om sina och Signe Åkermarks planer.⁴⁶

F.n. stå vi Fröken Åkermark och jag i begrepp att inrätta en liten barnträdgård för fattiga små barn ute vid Värtan och alla barnens [vid föreståndarinnornas skola på Östermalm] samt deras föräldrars arbete rör sig om detta. Vi tänka den 21 februari anordna en liten barnfest samt försäljning av sådant barnen utföra för att därigenom få en grundplåt till företaget.⁴⁷ Alla äro så gärna med och inse betydelsen af att små människovänliga Fröbelidéerna spridas till dem, som mest äro i behof af deras välsignelser: armodets barn.

I ett reportage lämnar Adelaide Nauckhoff uppgifter från den stödfest för folkkindergarten som föreståndarinnorna höll 21 februari på restaurang National.

När de båda unga vänninorna startade sitt företag, satte de sig genast det målet före, att kindergarten ej endast skulle blifva till nytta för de lyckligt lottade barnen i samhället, utan också för de mindre bemedlade. Utan medel till det ädla syftemålets förverkligande kunde de endast därtill gifva sina friska arbetskrafter, intressera personer, som vore i lyckliga ekonomiska förhållanden, och lära sina små elever, att äfven de kunde draga sitt strå till stacken (Idun 1906, nr 9).⁴⁸

I det första numret av det nystartade Fröbelföreningens organ Kindergarten skriver slöjdlärarinnan Ingrid Sundström om planerna under rubriken Folk-kindergarten.⁴⁹

Intresset för att på detta område göra något, och att det är af behovet påkalladt visar sig i den Folk-Barnträdgård, som i mars innevarande år öppnas vid Hjorthagen [Värtan] utanför Stockholm [...] Bland all välgörenhet är detta ett nytt arbetsfält, byggt endast på frivilliga bidrag. Måtte den början, som nu göres vid Hjorthagen växa sig allt mera stark, så att flera Barnträdgårdar för fattiga

⁴⁵ Otto Salomon i artikeln Hvad kindergarten betyder (Kindergarten nr 1 o 2, 1906, nr 3 1906).

⁴⁶ Den 2 februari 1906 (August Abrahamsons arkiv EIII:35, GLA).

⁴⁷ Barnen i kindergarten visade vad de åstadkommit och lärt sig och framträdde i tablåer med sagomotiv, Elsa Köhler visade lekar från Nääs tillsammans med barnen. Gerda von Unge och barnen visade hur en flickpension kunde se ut på 1830-talet.

⁴⁸ Ur Sveriges första kindergartens historia av Adelaide Nauckhoff (Idun 1906, nr 9).

⁴⁹ Ingrid Sundström var slöjdlärare vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola.

barn snart öppnas i vår stora stad. Det är i sanning en bit kulturarbete detta att fostra det unga Sverige till gudsfruktan, sanning och dygd, till arbete, ordning och renlighet, och det är att önska att välviljan och intresset för detta arbete sprides i allt vidare kretsar (Tidskriften Kindergarten nr 1- 2 1906).

I disponent Erik Walls arbetarhus kunde föreståndarinnorna hyra en lägenhet om två små rum och kök vettande åt sydost. Huset, som hade uppförts 1905, låg vid korsningen Andra och Sjunde gatan (nuvarande Artemisgatan och Nimrodsgatan) även kallad "Politiska knuten". Tvärs över Andra gatan låg de sex så kallade Gasverksvillorna byggda året innan för arbetare vid gasverket. Många av tomterna låg ännu obebyggda. Egentligen var det bara Andra gatans båda sidor som blivit bebyggda. År 1905 hade Hjorthagen 700 innevånare och tillväxten var snabb. Under de följande åren tillkom flera bostadshus och ett Arbetarnas Hus, närmaste granne till Walls hus.

I Hjorthagens skola⁵⁰ undervisades första året 201 barn från Hjorthagen, Ropsten och Värtan. Tio år senare 1912 ytterligare 100 barn, vilket ger en antydning om omfattningen av behoven av barnomsorg (Norrman & Rehn, 1994, s 23). Weiner tar upp likartade förhållanden i Hagalund, ett annat av Stockholms uppväxande arbetarsamhälle (Weiner, 1995).

Från invigningen av folkkindergarten ägde rum den 20 mars⁵¹ 1906 skriver signaturen Nitouche i Svenska Dagbladet under rubriken "Vår första folkbarträdgård".⁵²

Tisdagens invigning var så litet ceremoniell som möjligt. Barnen spelade huvudrollen och de vuxna trädde från början till slut i bakgrunden. Två spårvagnslaster af det yngsta Stockholm representerar aflevererades fram mot middagen i Värtan, som stod klädt i den friska vinter man mera känner än ser inom stadens hank och stör, och medan den bitande vinden ruskade om tallarnas kronor utanför fönstren och dref granna flingor mot rutorna, sjöngo de små Stockholmsgossarna och Stockholmflickorna sina bästa visor för de än så länge ohjälpligt blyga Värtabarnen. Sedan följde ett af pastor Rehn hållit invigningstal, som snarare var ett kåseri för och med de små stockholmarna än ett högtidligt anförande, och efter en gemensamt sjungen psalmvers hemförlovades slutligen barnen, medan de äldre gjorde en promenad mellan de långa raderna af röda arbetarhus för att som hastigast beundra den lilla trefliga vrå, där Värtans folkbarträdgård redt sitt första hem. [...]

En särskild föreståndarinna är engagerad och jämte henne bestrides undervisningen af elever i nyssnämnda Kindergartens lärarinnekurs. Högsta uppsikten öfvas av fröknarna Åkermark och

⁵⁰ Senare benämnd Värtans folkskola. Skolan hade uppförts redan 1902. Tidigare hade barnen fått gå in till en skola på Linnégatan på Östermalm.

⁵¹ Symboliskt nog på Anna Eklunds födelsedag.

⁵² Rubriken föranledde signaturen D.B. att två dagar senare skriva, " *I Norrköping inrättades nämligen våren 1904 en folkbarträdgård eller s k Fröbelstuga af fröknarna Ellen och Maria Moberg, hvilka förut i flera år haft och fortfarande ha en kindergarten i sagda stad.*" Dessutom nämns två nyinrättade Fröbelstugor i Grängesberg (SvD 24/3 1906). Signaturen D. B. står troligen för Disa Beijer som senare skulle inrätta en folkbarträdgård i Birkastaden i Stockholm. I En lärargrupp i utveckling, s 11 anges felaktigt att annat årtal för folkkindergartens tillkomst i Stockholm.

Eklund, hvilka ju betrakta företaget som en afläggare af den Kindergarten de tillsammans skött under jämnt ett decennium. [...]

Initiativet till folkbarträdgårdens organiserande har helt och hållet utgått från de båda energiska ledarinnorna för vår första och numera största Kindergarten, fröknarna S. Åkermark och A. Eklund, och metoden för undervisningen kommer också troligen att ansluta sig till den som tillämpas vid denna bekanta undervisningsanstalt vid Kommendörsgatan och hvilken i sin ordning är, baserad på Pestalozzi-Fröbelhuset i Berlin. Den enda skiljaktligheten skulle möjligen vara, att man i Värtans barträdgård kommer att lägga särskild vikt vid det husliga arbetet. Barnen skola bland annat få rusta om i köket, feja och damma, baka plättar osv (Svenska Dagbladet 21/3 1906).⁵³

Intresset för kindergarten var redan från början stort och ansökningarna översteg det antal barn man ansåg sig kunna ta emot. Tjugofyra barn blev antagna. Avgiften var blygsam, mellan 50 öre och 1,50 per månad.⁵⁴ Kindergarten var enkelt inredd i ljusa glada färger med låga bord och nätta stolar. På väggarna hängde reproduktioner ur Blommornas bok av Elsa Beskow. Rummen med ljusa gardiner gav intryck av ett verkligt hem, något som skulle få barnen att känna sig hemmastadda.⁵⁵

Hur arbetet bedrevs vid folkkindergarten i Hjorthagen ger följande avsnitt ur artikeln *Folk-kindergarten* i tidskriften *Kindergarten* (nr 1 – 2 1906) en bild av.

Under en särskildt lämplig och utbildad ledarinnas uppsikt mottagas barnen några timmar hvarje dag. Äfven unga flickor, som hålla på att genomgå en kurs som uppfostrarinnor för hem och Kindergarten skola där hjälpa till att handleda barnen. Det är ej endast de små sysselsättningar man känner från barnavärlden, som där skola tillämpas, utan skall det hufvudsakligen läggas an på det praktiska. De små få själfva i tur och ordning ha sin sak att sköta. Tamburen skall vara ordentlig, blommorna vattnas, borden dammas, arbetena tagas fram och läggas in, gångarna utanför skottas och kopporna efter måltiden diskas. Ibland blir det tvätt och strykning, ibland bak- och pannkakagräddning. När våren sedan kommer väntar rabatter och gräsmattor på små flitiga händer. Man kan nästan se de små ifvriga trädgårdsmästarna under vackra solskensdagar med spadar och krattor under sång komma utmarscherande från sina små ordentliga arbetsrum.

Atmosfären skulle vara hemlik och husliga sysslor ingå som en del av vardagen. Hemmet skulle ständigt upplevas som närvarande i kindergarten. Med utgångspunkt från texterna ovan finns det anledning att återknyta till både Fröbel och Salomon. I lekens form skulle barnen möta en pedagogiskt utformad och noga strukturerad inläringssituation och som en konsekvens därav utveckla egenskaper som flit, plikttröhet, noggrannhet, renlighet.

⁵³ Någon träslöjd förekom inte vid kindergarten i Hjorthagen. Vid Värtans skola bedrevs däremot frivillig slöjdundervisning för pojkar.

⁵⁴ Avgiften var jämförbar med andra folkkindergarten och avsevärt lägre än i privata kindergarten.

⁵⁵ Svenska Dagbladet 21/3 1906 . Vår första barträdgård, signaturen Nitouche.

Det är att hoppas, att ordning och renlighet äfven härifrån skall kunna nå in i hemmen genom de kraf föreståndarinnan äfven ställer på barnens kläder och snygghet för öfvrigt (Tidskriften Kindergarten nr 1- 2 1906).⁵⁶

Genom barnen skulle även barnens föräldrar påverkas i en för både hemmen och samhället eftersträvansvärd riktning.

Observationer

1. Att Anna Eklund och Signe Åkermark lyckades hyra en lägenhet till en kindergarten, framstår som anmärkningsvärt, särskilt med tanke på den stora brist på bostäder som förelåg. Hur det förhöll sig har min forskning inte kunnat avslöja. Så vitt jag har kunnat utröna har inga direkta kopplingar funnits till hyresvärden Erik Wall, varken direkt eller indirekt.⁵⁷ Det utesluter dock inte att kopplingar kan ha funnits. Den troligaste förklaringen förefaller dock vara, att Anna Eklund lyckades övertyga Wall om behovet av pedagogisk barnomsorg.⁵⁸

2. I citerade texter framgår tydligt föreståndarinnornas ambitioner att göra kindergarten så hemlik som möjligt. Färgsättningen i glada färger var vald med omsorg. På väggarna hängdes planscher och tavlor. Framför fönstren hängde gardiner och på fönsterbrädorna stod krukväxter. Tankarna var att miljön i kindergarten skulle inspirera barnens föräldrar. Men även barnens skolning ansågs kunna ha en positiv inverkan på hemmen. Arbetet i kindergarten skulle fostra dem till noggrannhet, ordning och arbetsamhet. Genom att låta barnen hjälpa till med att hålla snyggt och rent, var förhoppningen att barnen skulle påverka föräldrarna. Föreståndarinnorna strävade efter att förmedla det sköna och det sanna. Målen var högt ställda. Samtidigt kunde en folkkindergarten inte avvika för mycket från de hemmiljöer barnen kom ifrån. En balansgång.

3. Beskrivningen av invigningen av den kindergarten lämnar en hel del intressanta upplysningar.

Av pedagogiska och praktiska skäl blev östermalmsbarnen tidigt involverade i projektet. Barnens medkänsla för sina jämnåriga kamraters situation i Hjorthagen skulle väckas och omsättas i praktisk handling. I arbetet engagerades även barnens föräldrar. Vid invigningen av folkkindergarten, mötte barnen från Hjorthagen troligen för första gången barnen från Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola. Ur vår tids sett att se, kan mötet ha varit ganska odramatiskt, men en närliggande beskrivning av en ung flicka i Hjorthagen ger en annan bild.

Jag minns min fröken i skolan [den gamla träsolan i Hjorthagen]. Hon var inte härifrån. Hon hade en så fin hatt med fjädrar på. Det hade ingen av våra mammor. [...] Några gånger kom det

⁵⁶ Artikeln skrevs av Ingrid Sundström (I. S.) slöjdlärare vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola.

⁵⁷ Hyresvärden disponent Eric Wall bodde på närbelägna Lidingö villastad.

⁵⁸ Med sin sociala bakgrund parad med vilja och oräddhet tog hon kontakt med personer, som ekonomiskt och på andra vis kunde bidra till verksamhetens utveckling.

barn från staden som skulle börja i vår skola. Vad vi tyckte att de hade fina kläder. Och de hade inte så grova kängor som vi heller (Hjorthagen s. 99).

Liksom hatten och kängorna som kan ses som sociala markörer hos de vuxna, fanns sannolikt lika uppenbara markörer bland barnen.⁵⁹

3:3 I nya lokaler

Den 9 oktober 1906 kunde Anna Eklund meddela Otto Salomon.

Till Värtans folkbarntädgård har stadens skänkt oss fri tomt, så där bygges och är meningen att blifva färdigt till den 1:a November.⁶⁰

Förspelet kan följas i Stadsfullmäktiges handlingar.⁶¹ I dessa framgår, att föreståndarinnorna Anna Eklund och Signe Åkermark, i en skrivelse till Stockholms Stads Drätselnämnd anhållit om att, för en barntädgård utan avgift få arrendera tomten nr 7 i kvarteret Litt. L.⁶² Fullmäktige biföll utskottets framställan att "... i den för arbetarbostäder avsedda delen av Hjorthagen" ställa en tomt arrendefritt till sökandes förfogande för inrättande av en barntädgård. Byggmästare Alfred Johansson (1855 - 1930) var vidtalad och villig att uppföra ett tvåvåningshus. Ur handlingen framgår att kindergartens hyra årligen skulle vara 600 kronor.⁶³ Tomten låg vid Tredje vägen (nuvarande Dianavägen 7), mitt emot den plats där Hjorthagskyrkan skulle komma att uppföras. Som motiv hade föreståndarinnorna anfört att den hyrda lägenheten var alldeles otillräcklig för de 29 barn som undervisades där. Dessutom hade fler barn anmälts än vad kindergartan kunnat ta emot.

Att en arbetsstuga kom att samlokaliseras med kindergartan var troligen byggmästare Alfred Johanssons initiativ. Han var kassör i styrelsen för Östermalms arbetsstugor och såg möjligheterna. Bakgrunden var inte bara behoven i Hjorthagen, utan också att Östermalms arbetsstuga i april 1905 blivit uppsagd från den lokal på Styrmansgatan 22 där man tidigare bedrivit verksamhet. Arbetsstugans styrelse hade

⁵⁹ Två foton i tidskriften Idun (nr 7, 1910) och några ur Margaretaskolans arkiv ger en antydning.

Dessutom kan skillnaderna mellan barnen anas i ett av reportagen från invigningen (SvD 21/3 1906).

⁶⁰ Ur ett brev från Anna Eklund till Otto Salomon (August Abrahamsons arkiv, EIII:37, GLA).

⁶¹ Stadsfullmäktiges protokoll, nr 166, 1906, SSA. Kommunen disponerade all mark i Hjorthagen.

⁶² "Ansökan åtföljes af intyg af öfverläraren A. Branzell, folkskoleinspektören professor F. von Schéele samt kyrkoherde O. Lagerström, hvilka alla framhållande af nyttan af det ifrågasatta företaget förorda bifall till ansökningen." (Stadsfullmäktiges protokoll nr 166, 1906). Gustav Olof Lagerström var kyrkoherde i Hedvig Eleonora församling fram till 1908 (Stockholms Stads herdaminne, s 147-148).

⁶³ Staden upplät tomten under 30 år utan arrendeavgift, på villkor att där skulle uppföras en byggnad för kindergartan. (Stockholms Stadsfullmäktiges protokoll nr 166, 1906). Huset byggdes för att även inrymma en arbetsstuga. Staden inlöste av okänd anledning huset redan 1916.

därefter inte lyckats hyra någon ersättningslokal. Intresset riktades därför mot Hjorthagen och diskussioner fördes om inte arbetsstugan borde förläggas dit.

Hjorthagens och Värtans barnskara behöfve arbetsstugans välsignelsebringande inflytande, och många fattiga hem härute skulle behöva dess hjälp, men någon lokal kunde inte ordnas. [...]

Emellertid uppstod tanken på upprättandet av en Barntädgård i Hjorthagen, och när frågan om lokal för denna planlades, beslöts, att för Arbetsstugan och Barntädgården uppföra en gemensam boning (Stockholms arbetsstugor för barn. Årsredogörelse för 1907, s 58-59).

Byggmästare Alfred Johansson uppförde ”... af intresse för saken på egen risk...” ett Barnens Hus, en villalikhande byggnad i två våningar på den anvisade tomten (Idun nr 10 1907). Barntädgården skulle disponera de tre rummen och köket på bottenvåningen⁶⁴ och Värtans arbetsstuga de fyra rummen på övre våningen.

I november 1906 flyttade barntädgården in, följd av arbetsstugan i februari året därpå. Antalet kindergartebarn som kunde tas emot i det nya huset ökade till 49, vilket var nära en dubbling jämfört mot tidigare. Som föreståndarinna anställdes Agnes Stenberg från utexaminerad seminarist från Anna Eklunds och Signe Åkermarks kindergartenseminarium samt, som medhjälpare, Anna Hartvigsson, tidigare elev vid föreståndarinnornas skola på Kommendörsgatan.

Invigningen av det nya huset ägde rum i församlingshusets kyrksal den 2 mars 1907 i närvaro av överdirektör Ernst Carlsson, folkskoleinspektör, professor Frans von Schéele,⁶⁵ samt överläraren vid Värtans folkskola Anders Branzell. Händelsen uppmärksammades i flera stockholmstidningar samt i tidskriften Idun.⁶⁶

Invigningen ägde rum i den nära intill arbetsstugan belägna kyrksalen, hvilken med anledning därpå rikt smyckats med flaggdekorationer. Ett stort antal intresserade hade infunnit sig, så många som lokalen lämpligen kunde rymma, och efter det öfverläraren vid Värtans folkskola hr Branzell lämnat en redogörelse för arbetsstugans tillkomst hölls högtidstalet af folkskoleinspektören prof. Frans von Schéele, som i varmhjärtade ordalag framhöll betydelsen af att ägna all omtanke och vård åt de små barnen, det uppväxande släktet (Svenska Dagbladet 3/3 1907).⁶⁷

I den artikel som publicerades i Stockholms Dagblad ägnas en större del åt det tal professor Frans von Schéele ägnade barntädgården.

Idén har ursprungligen uppstått i Tyskland hos Fröbel. Det är en naturlig öfvergång mellan barnkammaren och skolrummet. Allt skolartat, såsom läsning och sysslade med siffror, är

⁶⁴ Begreppet barntädgård ersatte och var synonymt med det tidigare folkbarntädgård. Se Centrala definitioner s 13.

⁶⁵ Frans von Schéele var från 1906 även inspektör vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola.

⁶⁶ Stockholms Dagblad 3/3 1907, Svenska Dagbladet 3/3 1907, Social-Demokraten 4/3 1907, Svenska Morgonposten 4/3 1907, Idun nr 10, 1907.

⁶⁷ Svenska Dagbladet, 3/3 1907 under rubriken Arbetsstuga med barntädgård vid Värtan.

förbjudet i barnträdgården. Men meningen är inte blott att ta hand om barnen för att befria hemmen från dem en stund, meningen är först och främst att uppfostra under lekens form och så förbereda dem till de mer kräfvande uppgifter skolan ställer på dem. [...]

Barnträdgårdarna äro ett behof, särskilt i vårt land, där den skolpliktiga åldern är satt så sent som vid 7 år. [...]

Barnträdgården kan betraktas som en oundgänglig nödfallsutväg till dess mödrarna kunna spela samma roll som Kindergartens lärarinna. Detta kan bli fallet den bättre lottade klassen, där det mest är nöjeslivet, som hindrar en moder att sysselsätta sig med sina barn. I de fattiga familjerna äro ju mestadels mödrarna bundna af arbete ute. Och barnträdgården kommer alltså ständigt att ha en viktig uppgift att fylla. Den borde få ännu en uppgift att uppfostra de högre samhällsklassernas flickor till konsten att handhafva barn (Stockholms Dagblad 3/3 1907).⁶⁸

Professor Schéele tog i sitt anförande upp den svenska barnträdgårdens svaga utbredning sedd i ett internationellt perspektiv och avslutade med orden.

Men genom enskild energi och företagsamhet kunna vi bringa saken igång och så småningom intressera kommunerna, tills måhända den tiden slår, då barnträdgårdarna rycks in i det allmänna folkskoleväsendet, då staten tagit dem om hand. Vi skola hoppas att den tiden inte må vara allt för aflägsen.⁶⁹

Även tidningarna Social-Demokraten och Svenska Morgonposten införde (4/3 1907) längre notiser om händelsen⁷⁰ och i Verein Zeitung des Pestalozzi-Fröbel-Haus publicerades en notis om händelsen.⁷¹

3:4 Arbetet i barnträdgården

Fem- och sexåringar togs om hand i barnträdgården varje dag mellan klockan 10 och 13. Arbetet utgick från den aktuella arbetsmedelpunkten kring vilken verksamheten koncentrerades. Barnen sysselsattes med enkla handarbeten av olika slag, med lekar och sång, de fick rita och måla, sköta växter, vara behjälpliga med att hålla ordning och att duka. I text och bild skildrar signaturen Waldek några dagar efter invigningen, ett besök i kindergarten. Artikel publicerades i Stockholms Dagblad (10/3 1907) under rubriken ”I den nya barnträdgården.” Reportaget återges i bilaga 3.

3:5 Värtans arbetsstuga

⁶⁸ Stockholms Dagblad, 3/3 1907 under rubriken Barnträdgårdar. En invigning vid Värtan.

⁶⁹ Det skulle dröja ända till 1943 innan beslutet togs av riksdagen (Barnträdgården, s 219). Tidigare bidrog vissa kommuner med mindre summor. Övriga bidragsgivare kunde vara bolag, stiftelser, församlingar eller föreningar med uppgift att stödja verksamheterna.

⁷⁰ Båda de anförda tidningarna var sexdagarstidningar och gav inte ut några söndagsupplagor.

⁷¹ Verein Zeitung des Pestalozzi-Fröbel-Haus, 1907 nr 80, s 26.

Arbetsstugorna kan stå som exempel på sådana organisationer som kommit till i avsikt att minska den sociala oredan⁷², genom att erbjuda folkskolans barn träning inför vuxenlivet. För flickornas del, var verksamheten främst inriktad på praktisk undervisning i hushållsgöromål, medan pojkarna erbjöds vad som skulle kunna kallas förberedande yrkesutbildning, under ledning av någon avlönad hantverkare. Verksamheterna byggde dock i huvudsak på frivilliga, ideella krafter engagemang.

Nedan ges en kort presentation av arbetsstugan i Hjorthagen och dess verksamhet. Framställningen avser att ge en bakgrund till ett sällan uppmärksammat förhållande, samlokalisering av folkkindergarten och arbetsstuga, ett förhållande som i varje fall kom att tillämpas i Stockholm.

I övre våningen äro större salar inredda för utförande af det arbete, de små skola ha för händer, under det att i nedre våningen finnas större och mindre dagrum med bord, vid hvilka de små kunna uppduka sina medhavda matförråd. Det lär äfven vara avsikten att söka få anslag af kommunen för att äfven kunna servera varma måltider åt de små, medan de uppehålla sig i arbetsstugan. All inredning är hållen i glada färger, rödt, grönt och blått mm, och det hela ter sig synnerligen inbjudande och trefligt (Svenska Morgonposten 4/3 1907).⁷³

I arbetsstugan pågick undervisningen mellan klockan 17 och 19 varannan dag med pojkar och varannan dag med flickor. 25 pojkar 34 flickor deltog under våren 1907. Bakom varannandagsarbetet låg främst ekonomiska orsaker, men även som Théel skriver ... *deras [pojkars och flickors] sysselsättningar voro för vitt skilda, oro och svårigheter av alla slag skulle uppstå* (E. Théel, 1933, s.13). Avlönade hantverkare undervisade framför allt pojkar, medan frivilliga krafter ägnade sig åt flickornas arbeten, hushållsgöromål och handaslöjd som sömnad och stickning. Vanliga sysslor för pojkarna var snickeri, borstbindning, skomakeriarbete.⁷⁴

I ett föredrag 1971 redogjorde den då 77-åriga läkaren Eva Platon, uppvuxen i Hjorthagen, för miljön i arbetsstugan.⁷⁵

Lokalerna i det gamla huset mitt framför kyrkan var ovanligt trivsamma, stora rum med glada färger. Det var alltid roligt att titta upp i arbetsstugan och man lagade alltid så att man kom till aftonmålet, som avslutade arbetsdagen. Redan i trappan möttes man av ett glatt slammer med skedar, knivar och gafflar och porslin. Man såg att gröten smakade bra. Pannkaka var naturligtvis den rätt, som smakade bäst. Och pannkakskvällarna hade de flesta besökarna. Men allt arbete var frivilligt och ingen tvingades besöka arbetsstugan. På en årligen återkommande basar, såldes sedan barnens arbeten.⁷⁶

3:6:1 Begreppet arbetsstuga, ett försök till definition

⁷² Borgarklassen såg med oro på en tilltagande brottslighet i samhället. Arbetarklassens barn sågs som roten till problem. Skolk, tiggeri, snatteri, stölder, rån, slagsmål och prostitution nämns som orsaker. (Arbetsstugor för barn. Kortfattade redogörelse, 1890, s 1, 2). Även beskrivet i Weiner (1995).

⁷³ Stockholms Dagblad, 3/3 1907.

⁷⁴ I Hjorthagen avlönades skomakaren K. E. Eriksson (Stockholms Arbetsstugor 1907).

⁷⁵ Eva Platon var dotter till den tidigare omnämnda byggmästaren Alfred Johansson i Hjorthagen.

⁷⁶ Ur ett stencilerat häfte av Eva Platons föredrag i Hjorthagens bibliotek den 25/3 1971.

Arbetsstugor riktade sig till äldre barn, företrädesvis folkskoleelever från mindre bemedlade hem. De elever som valdes ut deltog frivilligt i de verksamheter som för flickornas del kunde omfatta handaslöjd, hushållskunskap och för pojkarnas en form av förberedande hantverkskunskaper i skomakeri, borstbindning. [...] Arbetsstugorna hade tillkommit dels som en reaktion på att man upplevde barn särskilt ur torftiga arbetarmiljöer som sociala orosmoment, dels av omtanke om barnen. Genom arbetsstugornas verksamhet skulle barnen ges både praktiska kunskaper och därmed förutsättningar för framtida försörjningsmöjligheter, men också uppfostras.

Arbetsstugorna leddes församlingsvis av lokala styrelser. Som ordföranden utsågs oftast en präst. Bland övriga ledamöter fanns vid sidan av frivilliga krafter oftast även skolledare. Högsta tillsynen utövades av Centralkommittén för arbetsstugorna, som också var den instans som fördelade medel till de olika arbetsstugorna.

Engelbrekts församling lämnade genom styrelsen för Värtans arbetsstuga årliga bidrag till verksamheten. Med nyetableringen av kindergarten kom församlingen att lämna bidrag även till dess verksamhet.⁷⁷

Lokaliseringen av folkkindergarten och arbetsstugan i ett gemensamt hus i Hjorthagen är ett tidigt exempel på samverkan. Arrangemanget medförde att föreståndarinnorna för kindergarten även kunde engageras i arbetsstugans verksamheter.⁷⁸ Situationen var inte heller obekant för de ledarinneelever som under seminarieutbildningens praktiska moment mött både kindergartens och arbetsstugans barn.

Andra senare exempel på sådan samlokalisering mellan kindergarten och arbetsstugor förekom förutom i Hjorthagen även vid Stockholms Arbetarhem, Stiftelsen Govennii minne (båda från 1910) och Sunnerdalska stiftelsen (från 1916).

Ole Olsson (1999) drar efter genomgång av Fröbelförbundets tidskrift den slutsatsen att några kopplingar mellan arbetsstugor och barnträdgårdar inte funnits. Det framgår dock att han inte undersökt varken ovan nämnda Govenni minne Värtans barnträdgård och Värtans arbetsstuga, eller några av de andra där samarbetet utvecklades (Olsson, s 51, 53).⁷⁹

Tidskriften Barnträdgården som Olsson undersökt kan främst ses som ett organ för folkkindergartens företrädare. Därmed föll arbetsstugornas verksamhet utanför ramen.⁸⁰

3:6 Varför just Hjorthagen?

⁷⁷ Bidraget utgick årligen, med undantag för två år 1908 och 1909.

⁷⁸ Den korta arbetstiden i kindergarten, oftast tre timmar kunde utökas med arbete i arbetsstugan. Den första kindergartenledarinnan Anna Hartvigsson arbetade förutom kindergarten också i Arbetsstugan.

⁷⁹ Uppsatsens exempel Stockholms arbetarhem, Govenni minne, Sunnerdahlska, stiftelsen och arbetsstugor i församlingars regi, alla med kindergartenverksamhet, antyder ett utbrett samarbete.

⁸⁰ Ledarinneutbildningen i Norrköping innefattade förutom utbildning av kindergartenledarinnor, även en avdelning, för späda barns vård.

Tankarna på att inrätta en Folkkindergarten hade föreståndarinnorna haft länge.

Vid årsskiftet 1905/1906 beslutade Anna Eklund och Signe Åkermark inleda förberedelserna för att kunna inrätta en folkkindergarten i Hjorthagen.⁸¹

I ett brev till Otto Salomon beskriver Anna Eklund den medkänsla hon känner för de mest utsatta i samhället.⁸²

Vicepastor Carl Abraham Rehn (1865-1913) i Hedvig Eleonora församling var troligen den som främst av sociala skäl stödde föreståndarinnornas tankar på att inrätta en folkkindergarten i Hjorthagen. Som församlingspräst hade han på nära håll kunnat följa Anna Eklunds och Signe Åkermarks arbete och deltog ofta vid avslutningar och minneshögtider. Hans sociala engagemang för församlingens sämst lottade var omvitnat, något som också tog sig uttryck i hans engagemang för Östermalms arbetsstuga, för vilken han var styrelseordförande. Efter uppdelningen av Hedvig Eleonora församling 1905 kom han att tillhöra Engelbrekts församling med placering i Hjorthagen, något som sannolikt bidrog till önskemålet att förlägga den tilltänkta folkkindergarten just dit.⁸³

Bland andra personer som haft betydelse för folkkindergartens fortsatta utveckling i Hjorthagen märks kyrkoherde Lagerström i Hedvig Eleonora, överlärare Branzell vid Värtans skola, folkskoleinspektör F. von Schéele⁸⁴, samt byggmästare A. Johansson.

Ett annat mer uppenbart motiv var med stor sannolikhet systrarna Mobergs initiativ 1904 att inrätta en folkkindergarten, vilken året därpå följdes av ytterligare en i Grängesberg. Vid industriorter som dessa kunde även barn från familjer som levde under svaga ekonomiska villkor få möjlighet att utvecklas under lek och gemenskap efter de frøbelska principerna. I folkkindergarten förenades omsorgerna för yngre barn ur arbetarklassfamiljer i en strävan att med strukturerat arbete och lek uppfostra och förbereda dem för inträdet i den allmänna folkskolan.

Att föreståndarinnornas val föll just på Hjorthagen var troligen även en följd av andra påtagliga och praktiska skäl. I den snabba urbaniseringen och industrialiseringens spår framstår särskilt några faktorer som avgörande. Området hade en relativt enhetlig social struktur och var väl avgränsat. Förbindelserna med staden som tidigare varit tidsödande underlättades väsentligt när den elektriska spårvägen drogs ända fram Ropsten.

Vilka motiv som vägde tyngst går dock inte att med bestämdhet avgöra. Sannolikt påverkades föreståndarinnornas beslut av alla ovan redovisade. Ekonomiskt framstår dock företaget som ett vågspel.

⁸¹ Idun 1906, nr 9.

⁸² Brev till Otto Salomon, 2/2 1906 (August Abrahams stiftelses arkiv EIII:35, GLA).

⁸³ C. A. Rehn var ordförande i styrelsen för Östermalms arbetsstuga och från 1907 ordförande för Värtans arbetsstuga i Hjorthagens. Han var allmänt omvitnat som en präst som såg som sitt ansvar att hjälpa församlingens mest utsatta medlemmar (Engelbrekts församling 25 år, s 228 – 229; Stockholms arbetsstugors årsredovisning 1906).

⁸⁴ Frans von Schéele var inspektor för Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola/Margaretaskolan.

3:7 1909 - strejkåret

Storstrejken bröt ut i augusti 1909. Under de veckor den pågick förändrades sannolikt förutsättningarna för kindergarten, inte bara av den sociala oron, utan i än högre grad av strejkens både ekonomiska och praktiska konsekvenser. För de strejkande arbetarna i Hjorthagen innebar strejkveckorna lönebortfall och uppenbara risker att inte komma ifråga för återanställning. Svartlistning, uppsägning av hyreskontrakt var andra hotande konsekvenser.

Den fem månader långa arbetskonflikten vid Norra Spårvägsbolaget påverkade troligen också kindergartens verksamhet. Föreståndarinnan och den biträdande ledarinnan bodde inne i staden, liksom de praktiserande ledarinnelevorna. Trafikinställelser och blockader drabbade dem, liksom andra stockholmare.⁸⁵

Av annan art var tillkomsten av ett Folkets Hus – ett arbetarnas hus i Hjorthagen. Huset invigdes av Hjalmar Branting ett par dagar innan Storstrejken bröt ut. För de etablerade i Hjorthagen var det ett nederlag. Den tilltagande organiseringen bland de socialistiska arbetarnas väckte både oro och motstånd och nu hade man fått ett arbetarnas hus i hjärtat av Hjorthagen.⁸⁶

Folkkindergartens verksamhet som i Hjorthagen inledningsvis vilade på donationer, insamlingar, basarer, frivilligt arbete, försäljningar av barnen arbeten med mera, blev osäker. Den välvilja donatorer och bidragsgivare visat Hjorthagens fattiga barn genom att stödja föreståndarinnornas initiativ, påverkades med all sannolikhet av den politiska oro som kulminerade i 1909 årsorstrejck.

I vilken omfattning dessa händelser påverkade föreståndarinnornas engagemang har inte gått att utröna. I följande avsnitt försöker författaren finna stöd för antagandet att Anna Eklund och Signe Åkermark lämnade över ansvaret till Föreningen Värtans barntädgård.

Observationer

De politiska händelserna under 1909 orsakade troligen att Anna Eklund och Signe Åkermark tvingades ompröva ett fortsatt engagemang för folkkindergarten. Intresset från de östermalmsföräldrar som tidigare stött projektet klingade troligen av som en följd av de politiska manifestationer, strejker och oroligheter som pågick. Hjorthagens fattiga barn, ”armodets barn”, var också de strejkande arbetarnas barn!

Verksamheten vid kindergarten kunde ändå fortsätta under Föreningen Värtans barntädgårds ledning ända fram till 1918, då Engelbrekts församling tog vid. När, hur och i vilket syfte föreningen bildades är dock ännu en olöst fråga.

⁸⁵ Arbetartågen som morgon och kväll trafikerade sträckan Centralstationen och Värtans station kan knappast ha varit ett alternativ för dem. Återstod troligen att promenera längs Sturevägen ut till Hjorthagen eller ta sig ut på annat sätt de dagar spårvägstrafiken var inställd eller satt i blockad.

⁸⁶ För att ge sken av att bygga arbetarlägenheter hade Bostadsföreningen Hjorten kommit till.

3:8 Föreningen Värtans barnträdgård.

Kindergarten fick 1907 bidrag från Engelbrekts församling. De två följande åren uteblev dock bidragen (Engelbrekts församling 25 år s. 126). En möjlig förklaring kan ha varit att Anna Eklund och Signe Åkermark ekonomiskt lyckades driva folkkindergarten under två år. En uppgift som talar för det, är den stödbasar som Anna Eklund och Signe Åkermark arrangerade för folkkindergarten i Hjorthagen våren 1908. Tidskriften Hvar 8 Dag uppmärksammade basaren i en illustrerad artikel.

I Teosofiska samfundets lokal i Stockholm har helt nyligen hållits en bazar till förmån för Värtans barnträdgård, och programmet utgjordes i hufvudsak af tablåer och folkdanser, utförda af de förtjusande småttingar, som äro fröknarna Eklunds och Åkermarks trogna bundsförvanter i deras behjärtansvärda företag (Hvar 8 Dag, 3/5 1908).⁸⁷

Det går inte att utesluta att basaren var Anna Eklunds och Signe Åkermarks sista försök att enbart med insamlade medel driva folkkindergarten i Hjorthagen.⁸⁸

Den förening som bildades för att fortsätta driften av kindergarten, Föreningen Värtans barnträdgård, har blivit något av en gäckande skugga. Alla ansträngningar, att få klarhet i när föreningen övertog verksamheten och vilka uppgifter den hade, har varit nära nog resultatlösa. Det mest troliga är att dess roll var stödföreningens. Föreningens tillkomst kan ha initierats av föreståndarinnorna för att administrera och ekonomiskt svara för verksamheten.⁸⁹

Även om föreningen övertog verksamheten upphörde inte banden helt mellan initiativtagarna på Margaretaskolan Anna Eklund och Signe Åkermark. Verksamheterna i Hjorthagen leddes även fortsättningsvis av ledarinnor som examinerats vid Kindergartenseminariet i Stockholm med biträde av praktiserande ledarinneelever.

3:8:1 Vilka låg bakom föreningen?

Frågan har hittills inte gått att besvara. En enda namnuppgift figurerar i det undersökta materialet, en doktorinna Persson, bosatt på Lidingö.

Uppgiften härrör från seminaristen Elsa Stenquists brev åren 1916/17 (Margaretaskolans arkiv. Curt Hauffmans brevdonation). Sökandet efter närmare upplysningar rörande doktorinnan Persson har dock hittills varit resultatöst.

Att någon av de ledarinnor som arbetade i Hjorthagen och som utbildats vid seminariet fanns med i föreningens styrelse förefaller sannolikt, även om inte

⁸⁷ Hvar 8 Dag 3/5 1908 under rubriken Bazaren för Värtans barnträdgårdar.

⁸⁸ De uppgifter som finns visar att inget bidrag lämnades från Engelbrektsförsamling 1907 och 1908.

⁸⁹ Anna Eklund och Signe Åkermark var sedan 1907 i full färd med att utvidga sin skola, vilket kan ha varit ett motiv till att överlämna uppgifterna på Föreningen Värtans barnträdgård. I Norrköping bildades 1911 en stödförening för den folkkindergarten som tidigare hade inrättats där.

antagandet har kunnat verifieras. Bland kvinnor engagerade inom Engelbrekts församling, kan någon eller några ha varit aktiva inom föreningen, särskilt med tanke på Anna Eklunds och Signe Åkermarks kontaktnät.⁹⁰

Att däremot någon eller några inom arbetarrörelsen i Hjorthagen skulle ha engagerat sig i föreningen är närmast osannolikt. Barnträdgårdsrörelsen var ännu ett fält för borgerskapets kvinnor och de socialistiska arbetarna prövade andra former av sekulära barnverksamheter.

1916 köpte Stockholms stad huset på Dianavägen 7, där Värtans barnträdgård och Värtans arbetsstuga bedrev sina verksamheter.⁹¹ Därmed blev staden föreningens nya hyresvärd. Två år senare (1918) övertogs ledningen av kindergartenverksamheten i Hjorthagen av arbetsutskottet vid Engelbrekts församlings diakoniråd.

3:9 Under ledning av Engelbrekts församling

Bland diakonissor hade intresset för Frøbels pedagogiska tankar gamla rötter. De hade varit bland de första som företagit studieresor till Tyskland för att på plats studera olika fröbelinstitutioner. I huvudsak kom de dock att arbeta i barnkrubbor.

Året innan Diakonirådet tog över ledningen för barnträdgården i Hjorthagen, hade det låtit inrätta en folkkindergarten i Surbrunnssalen på Östermalm. Genom att Engelbrekts församling därigenom engagerade sig i kindergartenverksamhet kom kyrkans intresse för ett utvidgat barnomsorgsfält med sociala förtecken att förverkligas. Målgruppen för den kyrkligt administrerade barnträdgården var, i likhet med övriga barnträdgårdar, barn från utsatta arbetarfamiljer. Några större skillnader mellan Hjorthagen och Östermalm⁹² beträffande barnens sociala behov av att ”gå” i kindergarten kan knappast ha förelegat vid den tiden. Rent hypotetiskt kan dock antas, att socialistiska arbetarfamiljer av ideologiska skäl inte ville låta sina barn delta i församlingens kindergarten.

Trots att befolkningen i Hjorthagen snabbt ökade, minskade tidvis underlaget för barnträdgården och arbetsstugan. Utrymmena i huset delades efterhand med andra aktiviteter. Så uppläts delar av huset till folkskolans barnbespisning och 1923 inrymdes även ett församlingsbibliotek i huset.

⁹⁰ I Engelbrekts församling 25 år, redovisas en Ester Persson i personregistret, men hon har inte kunnat knytas till föreningen.

⁹¹ Anledning till det är inte undersökt. En tänkbar förklaring kan ha varit att den hyra som stipulerats i kontraktet troligen var oförändrad, trots den kraftiga penningvärdesförsämringen under Första världskriget. Alfred Johansson som byggt huset för dess ändamål ägde och hade varit kindergartens och arbetsstugans hyresvärd. Tomten däremot hade arrendefritt disponerats enligt avtalet med staden.

⁹² På Östermalm var den befolkningsstrukturen ännu vid den tiden heterogen med stora sociala skillnader.

Huvuddelen av barnträdgårdens föreståndarinnor och ledarinnepraktikanter kom fortfarande från Anna Eklunds och Signe Åkermarks seminarium. Av 15 dokumenterade föreståndarinnor och ledarinnor var 10 utbildade i Stockholm (se bil. 2a.).

Fram till 1926 drevs barnträdgården på Dianavägen av Diakonirådet. Då övertogs uppdraget av en särskild kommitté för beredande av lokaler för den kyrkligt sociala verksamheten. 1928 blev både barnträdgården och arbetsstugan uppsagda från huset på Dianavägen av fastighetsägaren, Stockholm Stad.⁹³ Två år senare kunde både kindergarten och arbetsstugan flytta in i det hus som församlingen låtit uppföra på Skogvaktargatan för Föreningen Hjorthagens småbarnshem.⁹⁴ Följande år övertog Stockholm Stad ansvaret för de båda verksamheterna - barnträdgården och arbetsstugan.

Utvecklingen under staden har legat utanför mitt egentliga forskningsområde, men enligt två uppgiftslämnare lär dock barnträdgården i Hjorthagen ha varit verksam fram mot mitten av 1950-talet.

Observationer

1. Uppsatsen visar på Engelbrekts församlings sociala ansvarstagande för den fortsatta driften av folkkindergarten. Förhållandet att församlingens kindergartenverksamhet var till för de mest behövande barnen, leder till en definitionsfråga av ideologisk karaktär.

Var begreppet folkkindergarten definitionsmässigt främst förbehållet folkets barn, i betydelsen arbetarnas barn eller kunde det, som i fallet i Hjorthagen, omfatta även barn till mindre bemedlade församlingsmedlemmar utanför arbetarklassen?⁹⁵

Folkkindergartens tolkningsföreträdare gör svaret på frågan glidande. Magnus Fock ger en ledtråd. Barnen vid den första folkkindergarten som öppnades i Norrköping 1904 kom från hantverkarens och yrkesmäns familjer, familjer som stod något högre på den sociala rangskalan (Fock, 2009, s 32). Vid de tidiga bruksorterna däremot torde inslaget av bruksarbetarnas barn ha dominerat, särskilt mot bakgrund av de sociala skrankor som utmärkte förhållandena där. När bostadsstiftelser för mindre bemedlade barnrika arbetarfamiljer under 1910-talet intresserade sig för att inrätta folkkindergarten var målgruppen just arbetarbarn. Tendensen blir tydligare när Disa Beijer 1913 inrättar sin folkbarnträdgård i Birka läsrum i Sibirien, Stockholms då kanske fattigaste arbetarkvarter.⁹⁶

Begreppet barnträdgård får efterhand en mer allmän betydelse. Benämningen markerar på sitt sätt en ökad öppenhet, men någon allmän förskola är det ännu inte

⁹³ Huset på Dianavägen kom delvis att byggas om till privatbostad.

⁹⁴ Förutom kindergarten i Hjorthagen drev Engelbrekts församling även en kindergarten i Surbrunnssalen på Östermalm.

⁹⁵ I tidningen Barnträdgårdens förteckning över Barnträdgårdar omnämns både Värtans Barnträdgård och barnträdgården vid Engelbrekts Husmodersskola, i en för övrigt brokig samling av barnträdgårdar (Barnträdgården, nr 4 1930).

⁹⁶ Birkagården, dit Disa Beijer senare flyttade sin verksamhet, drevs i kyrkans regi. Den omnämns som Stockholms första folkkindergarten i Tallberg, 1991, s 106). Troligen har hon hämtat uppgiften från en tidskriftsartikel under rubriken Vår första folkkindergarten (Dagny, nr 50 1913). Även Svensk Läraretidning, (nr 45, 1913) under rubriken Uppfostringsåtgärder före skolåldern.

frågan om. Först med införandet av en obligatorisk förskola, förverkligades tankarna, men då var den fröbelortodoxa förskolans tid sedan länge förbi.

2. Ur en mer allmän utgångspunkt leder andra frågor in på relationerna mellan å ena sidan den privata kindergarten och å andra sidan folkkindergarten och deras företrädare. Kan man i ljuset av dåtida skolsystem värdera deras insatser olika? Den retoriska frågan måste ställas.

Med tanke på vad som redovisats bör fler frågor ställas. Var inte den integrerade förskoleverksamhet som, av pedagogiska motiv, bedrevs vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola/Margaretaskolan, likvärdig med den pedagogiska verksamhet, som av sociala och moraliska skäl utmärkte folkkindergarten? Var inte den kindergarten som förberedde barn för fortsatta studier inom tidens högre skolsystem lika betydelsefull som den för blivande folkskolebarn?

Svaren syns leda till nödvändigheten av en omprövning av vår förskolehistoria.

3. En fråga som arbetet inte besvarat är frågan om kyrkans roll som huvudman för kindergarten. Föreliggande undersökningen har begränsats till Engelbrekts församling och några generella slutsatser kan först dras, efter mer omfattande studier bland andra församlingar.

Nedslag

De nedslag som behandlas i uppsatsen koncentreras till två ämnen av betydelse för kindergartens utveckling. Dels utvecklingen av skolbarträdgårdar, med utgångspunkt från stockholmsseminariets utbildningar, dels hur problemen med kindergartens finansiering fann olika lösningar.

Kapitlet disponeras på följande sätt. Det inleds med ett allmänt avsnitt om ledarinneutbildning, följt specifikt av utvecklingen vid seminariet i Stockholm, kompletterad med en seminarists berättelse. Ledarinneutbildningens betydelse för tillkomsten av skolbarträdgårdar behandlas och slutligen behandlas kindergartens spridning sedd ur ett ekonomiskt perspektiv.

4. Nedslag i vår tidigaste förskolehistoria

Bakom vår tidigaste förskolehistoria stod en rad ansvars-kännande, pedagogikintresserade, samhällsengagerade kvinnor som på olika vägar sökte använda

Frøbels pedagogik i arbetet bland barn i förskoleåldrarna. Att vägarna blev olika visar vår kindergartenhistoria.

Men oavsett vägarna var utbildningen av ledarinnor avgörande för framgången, medan utsikterna för ledarinnorna att skapa en trygg och hållbar ekonomisk grund för kindergarten troligen var mer osäker. I följande avsnitt behandlas ledarutbildningen med tyngdpunkt på seminariet i Stockholm. Barnträdgårdens ekonomiska förhållanden redovisas med utgångspunkt från folkkindergarten i Hjorthagen.

4.1 Ledarinneutbildningen

De seminarier för ledarinneutbildning som startades i Sverige, lade grunden för utvecklingen av kindergarten. Men de kom även att vända sig till kvinnor som sökte arbete inom andra verksamhetsområden för yngre barn, där den fröbelska pedagogiken och metodiken kunde tillämpas. Även kvinnor med allmänt intresse för barnuppfostran deltog.

I Stockholm tog Anna Eklund redan 1897 emot sina första hospitierande elever.⁹⁷ Tillsammans med Signe Åkermark, ledarinneutbildad av Anna Eklund kom de, under några år, att leda fyra månader långa kurser i kindergartenslära med auskultationer och praktiska övningar.⁹⁸ Från årsskiftet 1899/1900 fick ledarinneutbildningen fastare former genom det kindergartenseminarium som då inrättades. Kurserna blev ettåriga och var mer omfattande både teoretiskt och praktiskt. Vid seminariet utbildades framför allt kindergartensledarinnor och lärarinnor för förberedande klasser, men var även lämpad för arbete med barn i arbetsstugor och barnkrubbor eller i hem. Även kvinnor/mödrar som inte hade en tanke på yrkesverksamhet, men som var intresserade av barnuppfostran blev seminarister.⁹⁹ Seminarieverksamheten pågick oavbrutet fram till 1939, då all verksamhet vid Margaretaskolan upphörde i samband med kommunaliseringen av Stockholms privata elementarskolor.

Det är vår huvudfordran och förutsättning för en sann och förblivande välsignelserik uppfostran, att barnet i sin känsla må få uppleva det goda, sköna och sanna, med ett ord, det rent mänskliga, och reflekterande betraktelser däröver (Barnträdgården, nr 1 1927, s 14).

Maria Moberg, som utbildats i Stockholm våren 1899, inrättade vid hemkomsten tillsammans med sin syster Ellen, en privat kindergarten i Norrköping. Fem år senare öppnade de Fröbelstugan, en kindergarten för folkets barn, en folkkindergarten. Verksamheten understöddes från 1905 av en förening som från 1909 verkade under namnet Fröbelföreningen i Norrköping. Föreningen bedrev verksamhet vid flera kindergarten och vid det seminarium som från 1909 benämndes Fröbelinstitutet. Där

⁹⁷ Som betalande hospitieranter följde ledarinneeleverna arbetet och gavs samtidigt teoretiska kunskaper.

⁹⁸ Troligen var Anna Eklunds första elev väninnan Signe Åkermark. Tillsammans skulle de sedan driva den skola som utvecklades med kindergarten som bas.

⁹⁹ Anna Eklund fick genom den högre kursen vid Pestalozzi-Fröbel-Haus rätten att utbilda ledarinnor för kindergarten och förberedande klasser.

utbildades kindergartenledarinnor, kvinnor för arbete i spädbarnshem, barnkrubbor, barnsjukvård och uppfostrarinnor i hem (Barnträdgården, 1947, s 213).

Bilden av seminarierna tyder på att föreståndarinnorna för seminarierna inte direkt konkurrerade utan snarare fann nischer med en pedagogik och metodik som vilade på Fröbel. Däremot förfaller en viss motsättning ha funnits mellan ”de rätta uttolkarna av Frøbels lära” - folkkindergartens företrädare - och de som, likt Anna Eklund och Signe Åkermark drev kindergarten och sin växande skola av övertygelse, men också av behovet av att kunna försörja sig.¹⁰⁰

Seminarierna syns ha varit de nav kring vilken Frøbels lära spreds inte bara till blivande ledarinnor i kindergarten utan även till vidare kretsar. Av dem som genomgått seminarierna blev endast ett mindre antal föreståndarinnor eller ledarinnor vid någon kindergarten. Flertalet som utbildades kom att anställas utanför kindergartens egentliga verksamhetsområde, inom skolor, i privat tjänst hos familjer. Åtskilliga gick utbildningen för att bli bättre mödrar för sina egna barn. Betydelsen av detta har inte tillräckligt uppmärksammats. Seminariernas kom att spela en betydelsefull roll, inte bara för utvecklingen av den tidiga förskolepedagogiken inom kindergarten utan även för pedagogiken inom småskolan,¹⁰¹ i barnkrubbor och vid andra institutioner. Successivt skapades också en växande och breddad arbetsmarknad för dem som utexaminerats.

I Stockholm återfinns sålunda flera utbildade seminarister som ledarinnor och lärare i kindergarten och förberedande klasser vid privata högre skolor (se bilaga 2a).

I Örebro utbildades inte bara kindergartenledarinnor. Seminariet utbildade även småskollärare i fröbelpedagogik under en tioveckor lång kurs vid Hageströms småskollärarseminarium (Svensk Läraretidning, 1910 nr 4). I Uppsala utbildades ledarinnor vid Etisk Praktiska Institutet.

I Norrköping fanns inte motsvarande koppling till högre skolor, utan kindergartens barn var huvudsakligen blivande folkskolebarn. Där erbjöds fler utbildningar, med olika inriktning. Vid Fröbelinstitutet organiserades en barnavårdsavdelning för barn mellan tre månader och ett år, en barnkrubbeavdelning för barn i åldrarna 1-7 år, en folkkindergarten och ett eftermiddagshem vid vilka ledarinneelever kunde praktisera (Framåt uppåt steg för steg. Förskolan i Norrköping 100 år, s 9).

Magnus Fock drar slutsatsen att den folkkindergarten med inriktning mot ”folkets barn” som utformades i Norrköping, under systrarna Moberg, är att betrakta som grunden för en svensk förskola (Fock, 2008).

¹⁰⁰ Anna Warburg menade att Anna Eklunds och Signe Åkermarks kindergarten var en ”lyxkindergarten” för besuttna föräldrars barn, något som inte saknade relevans. Dock bör man reflektera över om Sveriges första Kindergarten hade kunnat komma tillstånd utan att vända sig till välbärgade och av verksamheten intresserade familjer.

¹⁰¹ Småskolor i Göteborg kom att inta en särställning i fråga om att använda Frøbels pedagogik i undervisningen.

Jag vill dock hävda att även de skolbarträdgårdar som integrerades vid flera av dåtidens högre skolor bör räknas som en del av vårt förskolearv.¹⁰² Föreståndarinnornas skola utgör ett tidigt exempel på hur förskolebarns behov kunde förenas med fortsatt utbildning i en sammanhållen skola som efterhand växte till en fullständig elementarskola. Anna Eklunds och Signe Åkermarks seminarium gjorde eleverna väl lämpade även för de högre skolornas behov av utbildad förskolepersonal.

Verksamheterna i Norrköping borde snarare betraktas som ett fristående pedagogiskt förskoleprogram huvudsakligen avsett att förbereda barn ur vidare kretsar för småskolan och folkskolan.

Vår tidiga förskoleverksamhet är en återspeglning av tidens segregerade skolsystem.

4.2 Kindergartenseminariet i Stockholm

Seminariet var det ena benet kindergarten vilade på, det andra var ekonomin. Genom ledarinneutbildningen skapades förutsättningarna för kindergartens spridning. Från en blygsam början, fick utbildningen en fastare form genom det seminarium som inrättades vårterminen 1900. I ett brev till Otto Salomon skriver Anna Eklund.

Vi har från och med denna termin kunnat anordna en mer regelbunden kurs omfattande Praktiska öfningar i Kindergarten samt föreläsningar om Kindergartensystemet och om alla ämnen som däri förekomma. Vidare föreläser en barnläkare i skol- och barnhygien.¹⁰³

Anna Eklund hade, genom den högre kursen vid Pestalozzi-Fröbel-Haus, fått behörighet att själv utbilda ledarinnor för kindergarten och förberedande klasser.

Av kindergartens pionjärer hade Maria Moberg, Maria Kjellmark och Agnes Pettersson utbildats hos Anna Eklund och Signe Åkermark. Efter några års verksamhet som ledarinnor och föreståndarinnor inrättade de alla egna seminarier åren efter sekelskiftet 1900. Maria Moberg i Norrköping, Maria Kjellmark i Örebro och Agnes Pettersson i Uppsala. Därmed kom de på olika sätt att verksamt bidra till spridningen av fröbelpedagogiken genom de utbildningsinsatser de svarade för. Tillväxten av kindergarten var dock beroende av de ekonomiska förutsättningarna.¹⁰⁴

¹⁰² Flera av de undersökta privata högre stockholmskolorna kom att införa lekklaser/kindergarten. Till skillnad från Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola, som byggdes upp kring kindergarten, inrättades skolbarträdgårdarna/kindergarten vid redan existerande skolor. Integration av förskoleverksamhet i högre privata skolor blev relativt vanlig. Av tio undersökta skolor hade sex inrättat kindergartenavdelningar (se bilaga 2). Även i Göteborg och Malmö förekom detta. Kombinationen enbart kindergarten och förberedande klasser förekom också. Som synes visar forskningen en mer allsidig bild än den som vanligtvis ges av den svenska förskolans framväxt.

¹⁰³ Ur ett brev till Otto Salomon, den 31/3 1900 (Aug. Abrahamsons arkiv EIII:27, GLA).

¹⁰⁴ ”Af en kindergarten kan man omöjligen existera, vore det än med största sparsamhet”, skriver Anna Eklund i ett brev till Otto Salomon, 10/3 1898 (Aug. Abrahamssons Arkiv EIII:25).

Privata kindergarten förutsatte höga elevavgifter och andra inkomstkällor, för att ge ledarinnorna en möjlig försörjning. Folkkindergarten som introducerades i Norrköping 1904 kom att öppna för externa finansiärer, vilka såg kindergartens möjligheter för den egna verksamheten. Företag och stiftelser, enskilda församlingar, blev huvudmän för olika kindergarten. Föreningar bildades för att ekonomiskt och administrativt stödja andra kindergarten. Bidrag och donationer saknade dock inte betydelse för verksamheterna. I några fall lämnade även enstaka kommuner bidrag. I båda fallen hölls omkostnaderna nere genom att seminarieeleverna fullgjorde praktik vid kindergarten, arbetsstugor eller barnkrubbor. Föreståndarinnor och biträdande ledarinnor avlönades dock i allmänhet. Dessutom var oftast folkkindergarten var oftast enklare utrustade än privata kindergarten och därmed blev kostnaderna lägre.

De kvinnor som sökte sig till utbildningarna vid seminarierna kom till övervägande del ur en välbärgad borgarklass, men också ur högre ståndsmiljö. Påståendet styrks genom seminaristen Elsa Stenquists brev.¹⁰⁵ Liksom annan social verksamhet vid den tiden vilade däremot arbetsstugorna i huvudsak på engagerade kvinnor ur borgarklassen vilka utan ersättning, deltog i det praktiska arbetet med barnen.¹⁰⁶

Vid seminariet i Stockholm utbildades fram till 1939 nära 800 ledarinnor¹⁰⁷ för tjänst i kindergarten, i skolornas lägre klasser och i hem. Dessutom fanns under en tid även utbildning till ”parktant”. Huvuddelen av eleverna (238) kom från Stockholm, många kom från Göteborg (67), Malmö (11), Kalmar (8), Gävle (7), Uppsala (6), Örebro, Jönköping, Borås (5 vardera) och enstaka elever från en rad andra orter.¹⁰⁸ Några kom från Helsingfors, Åbo och övriga Finland, någon från Norge, några från S:t Petersburg, från Riga och Reval. Även från Wien och Berlin kom enstaka elever.

Ur årsredovisningen för 1912/13 redovisas följande moment förutom den obligatoriska praktiken.¹⁰⁹

Pedagogik:	Grunddragen i de Frøbels uppfostringsprinciperna och deras tillämpning. Allmänna uppfostringsgrundsatser och valda delar av pedagogikens historia. Föredrag och uppsatser ingick.
Metodik:	Den allmänna undervisningsläran, särskilt med avseende på de läroämnena som förekommer i småskolan. Provlektioner.
Psykologi:	Psykologins grundsatser.
Hygienens grunder,	särskilt skol- och barnhygien. Föreläsningkurs.
Statskunskap och Nationalekonomi.	Våra grundlagar, kommunens organisation och uppgifter, Produktionsfaktorer – jord, arbete och kapital. Inkomster – jordränta, arbetslön, kapitalränta, företagsinkomst. Penning- och bankväsende, arbetarförsäkring, arbetarskyddslagstiftning, Kooperation, socialism, och ekonomisk liberalism.
Teckning:	Övningar i samband med arbetsmedelpunkten, perspektivteckning, Teckningar med blyerts, kol, akvarell- och pastellfärg som åskådningsmaterial. Mönsterritning.

¹⁰⁵ Bland seminaristernas fäder fanns tre officerare, tre handlare (agent, grosshandlare, handlare), en komminister, en läkare, en apotekare, en trafikinspektör, en landshövding, en droskägare. Bland skolans ledarinnor och lärare som varit elever vid skolan, är förhållandena likartade (bil. 1a) samt en oredovisad sammanställning av skolans seminarieelever och anställda ledarinnor och lärare som författaren gjort.

¹⁰⁶ Även i arbetsstugornas styrelser och i Centralkommittén ingick kvinnor ur den högre borgarklassen.

¹⁰⁷ För åren, 1896/97-1908/09, 1910/11 saknas uppgifter helt eller delvis. I några fall har ledarinneelevernas namn kunnat spåras via andra källor, som andra matriklar, tidningsuppgifter..

¹⁰⁸ Förutom de ovan nämnda orterna kom elever från ytterligare 95 angivna orter.

¹⁰⁹ Margaretaskolans årsredovisning 1912/13, SSA.

Sång: Tonbildning, Inövande av barnsånger, unisont, 2- och 3 stämmigt.
Slöjd: Skolans och egna modellserier.[modellserier utvecklades efter de principer som kännetecknade den Pedagogiska slöjdens arbete.]
Frøbelska sysselsättningar: Framställning av det s k Frøbelska undervisningsmaterialet, bollar, pappersvikning, modellering, ritning. Självständigt utförande av en arbetsmedelpunkt
Sömnad: Baby- och småbarnskläder.

I stora drag följer kursmomenten ovan inriktningen vid Pestalozzi-Fröbel-Haus i Berlin 1883 (Das Pestalozzi-Fröbel-Haus, 1991, Utställningskatalog, s 3).¹¹⁰ Utbildningen var vid sidan av den fröbelinriktade undervisningen, inriktad på att ge eleverna allmänna kunskaper i ekonomi, statsskick och hälsovård, samt i förekommande fall även språkkunskaper.

Läsåret 1916/17 antogs elever till den ettåriga kursen både höst och vår, ett förfarande som möjligen kan ha pågått redan 1900 då seminariets första kurs startade. Varje kurs följdes av ett tiotal elever.

Under rubriken Kindergartenseminarier i Sverige (Svensk Läraretidning, nr 52 1918) kritiserar artikelförfattaren E. Hollman seminariet i Stockholm för att antalet praktikplatser vid kindergarten var få i förhållande till antalet seminarister.¹¹¹ Men antalet privata kindergarten i Stockholm var ännu litet. Även antalet folkkindergarten, som i huvudsak var knutna till föreningar, stiftelser och församlingar var relativt blygsamt. I den förteckning över folkkindergarten i Stockholm, som publicerades i Barntädgården 1920 (nr 3) redovisas 14 stycken under åtta olika huvudmän.¹¹²

Observationer

I Svensk Läraretidning kritiserades utbildningen vid seminariet i Stockholm. Artikelförfattaren hävdade att antalet praktikplatser vid faktiska kindergarten inte var tillräckliga särskilt med hänsyn till antalet inskrivna seminarieelever (Svensk Läraretidning, nr 52 1918).¹¹³

Ledarinneeleverna i Stockholm kunde alltså inte enbart praktisera vid olika kindergarten. En del av praktiken gjorde de därför vid arbetsstugor, något som troligen gav dem både bredare kunskaper och bidrog till att sprida fröbelpedagogiken.¹¹⁴

Beträffande avsaknaden av adekvat handledning vid några av arbetsstugorna, var kritiken uppenbart riktig, vilket framgår ur Elsa Stenquists brevsamling (bil.1).

4.2.2 Ur seminaristen Elsa Stenquists brevsamling¹¹⁵

¹¹⁰ Årsberättelse för Verein für Volkerziehung, 1883. Anförd årsberättelse trycktes tolv år innan Anna Eklund började sin utbildning vid Pestalozzi-Fröbel-Haus.

¹¹¹ Under rubriken Kindergartenseminarierna i Sverige.

¹¹² Bland huvudmännen fanns Sunnerdahlska bostadshuset, Stockholms Arbetarhem, Govenni minne, Föreningen Värtans barnträdgård och Engelbrekts församling. Tillväxten var 2 à 3 folkkindergarten per år.

¹¹³ Under rubriken Kindergartenseminarierna i Sverige. Artikelförfattaren noterar att elevavgifterna utgjorde en inte oviktig inkomstkälla och att föreståndarinnorna av det skälet frestades att ta in för många elever. Samtidigt bör man komma ihåg att antalet kindergarten ännu var förhållandevis litet och att flera av dem och särskilt bland stiftelserna förenade med arbetsstugor.

¹¹⁴ Hollman nämner även Engelbrekts barnkrubba i sammanhanget (Svensk Läraretidning, nr 52 1918).

¹¹⁵ Margaretaskolans arkiv, DII, E I, H, SSA.

En av eleverna vid seminariet 1916/17, Elsa Stenquist, skrev hem till sina föräldrar i Hallsberg. Brevet redigerades år 2000 av hennes son Curt Hauffman och donerades till Stockholms Stadsarkiv där de ingår i Margaretaskolans arkiv. De ger en unik inblick i utbildningen. Förutom de beskrivningar hon gör rörande det dagliga arbetet ger Elsa Stenquist intressanta upplysningar om utbildningens praktiska inslag,

Hon skriver om den religiösa och fosterländska stämning hon mötte på skolan redan första dagen. Mottagningsceremonin inleddes med psalm 224.¹¹⁶ I talet till seminaristerna, framhöll Anna Eklund att arbetet i kindergarten var det äkta kvinnliga¹¹⁷ och avslutningsvis sjöngs Stenhammars *Sverige*.

Under utbildningen varvades praktik och teori. Enligt schemat för kursen praktiserade eleverna vid barnträdgårdar varje dag mellan halv tio och halv tolv. Undervisningen pågick från lunch, med teckning på måndagar, slöjd på tisdagar, psykologi och metodik på onsdagar, skolhygien på torsdagar, sysselsättningslära och sång på fredagar. Lördagar var lektionsfria, men eleverna skulle vara på sina praktikplatser (bil. 1, s 2).

Ledarinneeleverna praktiserade på Margaretaskolans kindergarten, i Hjorthagen eller på några av de kindergarten som inrättats vid Sunnerdalska stiftelsen, Govanni minne, Stockholms Arbetarhem eller i arbetsstugan på Djurgårdsslätten.¹¹⁸ Elsa Stenquist gjorde sin längsta praktik vid barnträdgården i Hjorthagen och kortare perioder vid de ovan nämnda.

Inför praktiken arbetade eleverna med att göra åskådningsarbeten eller saker som barnen skulle göra färdiga. I förberedelserna ingick även att utarbeta någon arbetsmedelpunkt kring vilken arbetet i kindergarten skulle koncentreras. Så fick Elsa Stenquist tillsammans med några andra seminarister i uppgift att förbereda arbetsmedelpunkten "Hemmet" och senare också "Vintern". I förberedelserna ingick utklippning av en stuga och att inöva en sång. Hon skriver också att hon skall ha två lektioner, en i "byggning" (uppgiften var att bygga en spilta) och en saga och hur hon haft "stickläggning" av en stol. Lektionsuppgiften redovisades skriftligt i förväg. För vissa uppgifter, som sagor krävdes att seminaristerna gjorde en arbetsplan. Bland de uppgifter hon skriver om, märks modellering av en spis och utstickning av en sopborste och en sopskyffel. Eleverna tränades även i bastarbete, som servetterringar och blomglas, att göra sängar och stolar (till arbetsmedelpunkten hemmet), göra bollar och flätmattor samt att måla och rita. Till många arbeten användes förlagor, modellserier, utformade i enlighet med de principer som brukades bland annat inom den pedagogiska slöjden.

Såväl uppsatsarbete och föredrag över givna ämnen förekom. Under den senare delen av utbildningsåret tillkom provlektioner, såväl i kindergarten som i de förberedande klasserna och tentamen i skolhygien. Efter seminariet kunde eleverna söka arbeten vid kindergarten, folkkindergarten, vid skolbarnträdgårdar, vid förberedande klasser eller söka tjänst som kindergartenledarinna vid någon familj.

5. Skolbarnträdgårdar

¹¹⁶ Troligen med texten, Gud låter sina trogna här, Allt gott av nåd erfara...

¹¹⁷ "Det äkta kvinnliga" är ett exempel på den särartfeminism som karakteriserade den tidens kindergarten.

¹¹⁸ Under Oscars församlings ledning.

Skolbarträdgårdar vid privata högre skolor var ett område som öppnade nya utkomstmöjligheter för seminaristerna. Utbildningen i Stockholm gav dem möjlighet att arbeta inte bara i skolbarträdgårdar/kindergarten utan även i förberedande klasser. Ett flertal privata högre skolor i Stockholm integrerade, särskilt under 1910 och 1920-talen, skolbarträdgårdar/kindergarten i skolorganisationen. Huvuddelen av de anställda ledarinnorna var utbildade vid seminariet i Stockholm.

För att styrka påståendet att utbildningen vid seminariet i Stockholm, till skillnad från den i Norrköping, var inriktad mot en integrering av, kindergarten/skolbarträdgårdar och förberedande klasser vid högre skolor, har några skolarkiv undersökts. Noteringar om förskoleverksamhet i form av kindergarten vid de undersökta skolorna omfattar tidsperioden 1905 till 1934.¹¹⁹

Av 39 namngivna ledarinnor och lärarinnor, var 22 utbildade vid seminariet i Stockholm, nio i Norrköping samt vardera en vid Kindergartenseminariet i Uppsala, Etisk Pedagogiska Institutet, Berliner Fröbel-Verein och Hamburger Fröbel-Verein. I fyra fall anges inte utbildningsorten.¹²⁰

(Bilaga 2a)

Bland seminaristerna från Stockholm syns antalet som arbetade i de högre skolornas skolbarträdgårdar vara ungefär lika stort som i förberedelseklasserna. Några tjänstgjorde både i barträdgården och i förberedande klasser. Arkivmaterialets kvalitet varierar dock mellan de olika skolornas arkiv och luckor förekommer beträffande tjänstgöring, särskilt under de tidigaste arkivåren. I fallet Sofie Almquist skola har arkivunderlaget inte gett några användbara uppgifter. Anna Ahlströms skola flyttade 1902 till lokaler i samma hus där Anna Eklund och Signe Åkermark sedan 1898 drev sin skolverksamhet. Fram till 1906 då Anna Ahlströms skola flyttade förekom ett visst samarbete mellan skolorna. Flickorna bland förskolebarnen vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola kunde fortsätta sin utbildning hos Anna Ahlströms skola utan inträdesprov. När Anna Ahlström flyttade sin skola, Nya Elementarskolan för flickor, skulle det dröja till 1913 innan hon i egen regi organiserade en förskoleavdelning med kindergarten. Förhållandena mellan de två skolorna har redovisats i uppsatsen *Möten med Fröbel* (Larsson, 2007, s 34, 46-48).

I ett avseende skiljer sig en av skolorna, Brummerska skolan, från de övriga genom att dess kindergarten domineras av seminarister från Norrköping. I övrigt hör seminarister från Norrköping till undantaget bland de undersökta skolorna. Ett anmärkningsvärt förhållande syns råda vid Lychouska skolan som särskilt under 1920-talet årligen redovisar ett större antal kindergartenledarinnor och lärarinnor i sina förberedande klasser än någon av de andra skolorna. Som mest redovisas tio stycken under ett enskilt år. Vid övriga undersökta skolor är antalet ledarinnor i skolornas förberedande klasser en eller två. En av skolorna Kungsholmens Elementarskola/Kungsholmens läroverk för flickor och förberedande skola anger

¹¹⁹ Följande skolarkiv (SSA) har undersökts: Anna Schultheiss skola, B 1; Brummerska skolan B 2a:1,2, B 2b, B 2c:1; Kundsholmens läroverk, B 1:1; Lychouska skolan B 1, B 2; Sofie Almqvists skola B 1; Whitlockska samskolan, B 4a, 3, 4; Ahlströmska skolan /Nya Elementarskolan för flickor. Anna Ahlströms skolarkiv har tidigare undersökt (se *Möten med Fröbel*).

¹²⁰ Som underlag för bestämning av utbildningsort har den sammanställning författaren gjort med ledning av Margaretaskolans elevmatrikel, samt tidningsuppgifter. I övrigt har Fröbelförbundets medlemsmatriklar 1920 och 1938 använts (*Barträdgården* 1920 nr.3, 1938 nr 4).

specifikt att man arbetar efter Margaretaskolans mönster och Lychouska skolan att man tillämpar Pestalozzi-Fröbel metoden.

En trolig tolkning blir därmed att seminariet i Stockholm bidrog till utvecklingen av en förskola inom tidens högre skolor. Antalet privata kindergärten i Stockholm syns under den undersökta perioden ha varit litet. En fördjupad studie av denna förbisedda del av vår förskolehistoria, kan tänkas stärka argumentationen. Dock kan man konstatera att de seminarister som fick arbete vid någon högre skola därmed också fick en viss ekonomisk trygghet.

Så har Anna Eklunds och Signe Åkermarks insatser för tillkomsten av Folkkindergärten i Hjorthagen prövats, liksom spridningen av skolbarntädgårdar, som möjliggjordes genom den ledarinneutbildning de bedrev.

6. Kindergärtens ekonomi

En allmänt förbisedd fråga när det gäller tillväxtstakten av kindergärten i Sverige är kindergärtens ekonomiska villkor. Antalet utbildade ledarinnor överstiger med stor marginal antalet tillkommande kindergärten, även med hänsyn tagen till de ledarinnorna som ingick äktenskap. Att inrätta en privat kindergärten var ett riskprojekt och att av pedagogiska skäl dessutom utrusta den för slöjd var mycket kostsamt. I många fall var eget kapital en förutsättning och ett eventuellt överskott beroende på elevavgifternas storlek. Biinkomster som basarer, försäljningar och liknande var vanliga. Donationer och bidrag till verksamheten var avhängiga av ledarinnans förmåga att intressera och entusiasmera välbärgade personer.

I tidskriften Idun (nr 9 1906) antas frivilligt, oegennyttigt arbete kunna medverka till spridningen av folkkindergärten

Hvilket rikt arbetsfält för ungdomar, som ej behöva arbeta för sin utkomst skulle ej dessa kindergärten för folkets barn bliva. Hur mycket lättare skall det sedan bliva för folkskolan att taga emot de små vildfåglarna om vingarna sträckts i tid, om blicken från späda år riktades mot ett högre mål (Idun nr 9 1906).

Även om sådana insatser ännu förekom och många gånger var önskvärda gick utvecklingen, genom de utbildningsinsatser som gjordes vid seminarierna, åt motsatt håll. En ledarinna kunde lika väl som en utbildad lärarinna kräva ersättning för det arbete hon utförde. Även folkkindergärtens ledarinnor förutsattes ge ledarinnorna en inkomst.

Folkkindergärtens ekonomi vilade på andra förutsättningar än de privata barntädgårdarna. Initialkostnaderna var lägre genom att utrustningen var enklare. Föreningar, företag, stiftelser bar en större del av det ekonomiska ansvaret. Genom

den ändrade inriktningen mot arbetarfamiljers barn lämnade vissa kommuner bidrag till verksamheten och som vi sett i redogörelsen ovan även Engelbrekts församling. Trots extern finansiering tillkom endast två till tre folkkindergarten per år. Antalet tillkommande privatfinansierade barnträdgårdar var inte större.

När folkkindergarten i Hjorthagen inrättades var det ett avsteg från den kärnverksamhet som föreståndarinnorna redan sedan tio år bedrev inne i staden. Där var strategin att bygga ut verksamheten och att expandera. Den huvudsakliga inkomstkällan var elevavgifterna. Vid sidan av elevavgifterna gav försäljning av arbetsmaterial, överskott från basarer och genom att, under några få år, bedriva bidragsberättigade slöjdkurser ett mindre tillskott. Ledarinneutbildningen och seminariet gav också inkomster genom kursavgifterna. Den praktik ledarinneeleverna förväntades göra innebar ett ledarinnetillskott som inte belastade skolan ekonomiskt. Egentligen var det först när föreståndarinnorna tog steget att inrätta elementarklasser, som skolans ekonomiska situation förbättrades genom de statliga bidrag som då utgick.

Folkkindergarten däremot var helt beroende föreståndarinnornas och senare medlemmarna i Föreningen Värtans barnträdgårds förmåga att samla in pengar. Engelbrekts församling bidrog tidigt med medel till barnträdgården i Hjorthagen, innan den helt övergick i församlingens händer.¹²¹

Föreståndarinnornas ambition att inrätta en folkkindergarten fick stöd av både elever och föräldrar, vilka engagerades för det behjärtansvärda ändamålet, en kindergarten för ”armodets barn”. Startkapitalet till en den första folkkindergarten i disponent Walls hus i Hjorthagen, kom från en basar, försäljning av elevarbeten och från insamlingar.

När sedan kindergarten flyttade in i det nya huset på Tredje vägen (Dianavägen 7) hade föreståndarinnorna troligen hoppats på, att samlokaliseringen av kindergarten och arbetsstugan skulle skapa bättre ekonomiska förutsättningar. Men ekonomin var kindergartens svaga punkt. I fallet Hjorthagen ger uppsatsen inblickar i en folkkindergartens ekonomiska förhållanden, dels ur årsredovisningarna från Värtans Arbetsstuga, dels ur diakonirådets protokoll.¹²²

Utgifter

Både kindergarten och arbetsstugan betalade hyra för sina lokaler. I enlighet med det kontrakt som 1906 upprättats mellan kommunen och byggmästaren Alfred Johansson, skulle kindergarten årligen betala 600 kronor i hyra för lokalerna till Johansson. Kostnaderna för belysning och uppvärmning ingick med all sannolikhet inte i hyran något som, särskilt under de sista krigsårens kraftiga prisökningar, torde ha varit en betungande utgift.

¹²¹ I tidskriften Barnträdgården (nr 4, 1930) framgår att Värtans barnträdgård, liksom Engelbrekts Husmodersskola tog emot kommunala bidrag på 4000 respektive 1000 kr. Först 1931 blev barnträdgården i Hjorthagen en helt kommunal angelägenhet.

¹²² Diakonirådets arkiv (SSA 2897, 1918 – 1930, A:1 Protokoll).

Föreståndarinnan skulle avlönas, liksom den utbildade ledarinnan. De biträdande ledarinnorna var till en början seminarister, som under utbildningens praktiska moment medverkade i det dagliga arbetet. De avlönades därmed inte.¹²³ I den nyöppnade kindergarten tjänstgjorde föreståndarinnan både i kindergarten mellan 10 och 13 och på sen eftermiddagstid i arbetsstugan. Hur stor föreståndarinnans ersättning var under de första åren, har inte med säkerhet gått att fastställa. När diakonirådet i Engelbrekts församling 1918 tog över verksamheten fick hon 1200 kronor för åtta månaders arbete, en ersättning som redan följande år höjdes till 1500 kronor. Den biträdande ledarinnan fick 800 kronor, en ersättning som senare höjdes till 1000 kronor. Till detta kom utgifter för förbrukningsmaterial som inte betalades av barnen och andra utgifter för eventuella nyanskaffningar.

Inkomster

Från Engelbrekts församling utgick bidrag till kindergarten om 1500 kronor det första året. De två följande åren fick kindergarten inga bidrag. Från 1910 utgick åter bidrag nu med 750 kr och de följande åren (fram till 1914) med 1000 kronor. Under krigsårens fördyringar tillkom ytterligare ökning. När församlingen övertog verksamheten ökade bidragen högst väsentligt. Under perioden 1919 -1931 var bidragen i genomsnitt 5500 kronor per år, med en topp på 10000 kronor under några år (Engelbrekts församling 25 år, s 126-127).¹²⁴

För de tjugofem barn som var inskrivna i den första kindergarten 1906, var avgiften 50 öre och 1:50 per månad.¹²⁵ Elevavgifterna i kindergarten torde därmed ha uppgått till cirka 200 kronor per år. Efter flytten till Dianavägen ökades elevantalet till dubbla och därmed också inkomsterna från elevavgifterna. Under diakonirådets ledning var elevavgifterna 50 öre per månad för församlingens barn och för barn från andra församlingar 2:50 per termin. Dessutom fanns ett antal friplatser. Antalet barn i kindergarten varierade. Under år 1922 var det så lågt (17 elever under vårterminen och 20 under höstterminen) att man inte ansåg sig ha råd med någon biträdande ledarinna. Några år senare, 1926 var antalet 58 elever och ytterligare en biträdande ledarinna behövde anställas.

Observationer

I sitt invigningstal hade Frans von Schéele pekat på behovet av kommunala anslag till kindergarten, en verksamhet han ansåg vara viktig för barnens utveckling och för samhället. I Norrköping hade systrarna Moberg startat en folkkindergarten med privat kapital. Efter ett år kom kindergartenverksamheten att stödjas av Föreningen för Folkkindergarten. Senare utgick även kommunala bidrag. I bruksorterna Grängesberg, Domnarvet, Bofors stod bruken bakom driften av folkkindergarten. Den enda kindergarten som från början drevs helt med kommunala medel syns ha varit den i Borgs socken i Östergötland. Flera kindergarten fick dock efterhand kommunala bidrag. Barnträdgården i Hjorthagen blev en helt kommunal angelägenhet först 1931

¹²³ Dock finns exempel på att församlingen lämnade bidrag i särskilt ömmande fall.

¹²⁴ Under rubriken, Medel, som av församlingen beviljats såsom understöd åt föreningar och institutioner 1907-1931 (Engelbrekts församling 25 år, bilaga 5, s 126-127).

¹²⁵ Anna Eklund policy var att antalet barn i kindergarten skulle vara litet, för att barnen individuellt skulle kunna tillgodogöra sig verksamheten vid kindergarten. Se skolans årsberättelser (SSA, KB).

då staden tog över huvudmannskapet från Engelbrekts församling. Inte förrän 1944 utgick statliga bidrag till kindergartenavdelningar.¹²⁶

Utan någon form av stöd eller bidrag kunde i synnerhet inte folkkindergarten ge sina ledarinnor någon utkomst. I fallet Hjorthagen löstes situationen delvis genom att föreståndarinnan förestod både kindergarten och den i samma hus belägna arbetsstugan och genom att seminarister tjänstgjorde som icke arvoderade biträdande ledarinnor. Det bidrag som Engelbrekts församling svarade för när kindergarten inrättades i det nya huset, var troligen mest att ses som ett drifts- och igångsättningsbidrag. Några ytterligare bidrag redovisas inte de följande två åren.

Våren 1908 höll Anna Eklund och Signe Åkermark en stödbasar till förmån för Värtans barnträdgård, vilket kan tyda på att de fortfarande stod bakom verksamheten (Hvar 8 Dag, 1908 3/5). Under åren 1910 till 1918 lämnar sedan Engelbrekts församling fortsatta bidrag till kindergarten på Dianavägen, som då troligtvis drevs i Föreningen Värtans barnträdgårds regi.

Församlingens direkta engagemang inom förskoleverksamhet inleddes 1917 med att en kindergarten inrättades i Surbrunnssalen¹²⁷. När man följande år tog över ansvaret för verksamheten i Hjorthagen, mer än fördubblades församlingens bidrag till kindergarten.

En folkkindergarten var av praktiska och ekonomiska skäl enklare utrustad och vissa inslag i arbetet fick utgå av kostnadsskäl, som exempelvis träslöjd, medan husliga sysselsättningar gavs större plats. Ett annat skäl var av pedagogisk/social art. Skillnaden mellan hemmens resurser och förmågor och kindergarten ansågs inte få bli för stora.

Föreståndarinnornas motiv att inrätta en folkkindergarten i Hjorthagen visar, vid sidan av andra påtagliga orsaker även filantropiska och altruistiska drag. Inte heller går det att bortse från att finansieringsfrågorna var problematiska. Visserligen var en folkkindergarten enklare utrustad och investeringskostnaderna lägre, men eget kapital, insamlingar och donationer, föreningsstöd och i några fall kommunala bidrag var ändå nödvändiga förutsättningar för att lyckas.

Vid de bruksorter där företag av sociala skäl lät inrätta folkkindergarten, liksom vid de olika bostadsstiftelser för arbetarfamiljer och deras barn som inrättade kindergarten och arbetsstugor i Stockholm, vilade finansieringen på respektive huvudman. Kyrkan i exemplet Hjorthagen såg kindergarten som en del av församlingens sociala omsorger och bidrog med medel för löner och hyra och vid behov även med investeringskostnader.

Privata kindergarten däremot var helt beroende av elevavgifter och andra inkomstkällor. Att kindergartens spridning var avhängig av förmågan till finansiering är odiskutabelt. Initialkostnaderna var höga, särskilt om utrustning för pedagogisk slöjd ingick, som i kindergarten vid Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola. Föräldrarnas förväntningar och krav var troligen högt ställda något som också bidrog till elevavgifternas storlek i Stockholm.

¹²⁶ Beslutet togs av Riksdagen i oktober 1943 (Barnträdgården. s. 219).

¹²⁷ En församlingslokal på Surbrunnsgatan på Östermalm.

Bilden av kindergarten är som framgått mångfacetterad. En rad olika aktörer engagerar sig inom den förskoleverksamhet som baserades på den frøbelska pedagogiken som spreds via seminarierna.

Resultatdiskussion

En ministudie i New Historicisms anda.

Kindergarten formades av sina kvinnor och av de förhållanden under vilka de verkade. Familjeförhållanden, utbildning, ekonomi, arbetsliv och konkurrens, egen utveckling och sociala förändringar i det offentliga rummet men också drömmar och tankar.

Redan i Observationer har vi mött en del av faktorer som påverkade ledarinnorna och därmed kindergartens utveckling. Några av dessa blir föremål för djupare analys.

7:1 Gift och försörjd – ogift och ...

I Stockholm rådde vid tiden runt sekelskiftet 1800/1900 ett kraftigt överskott på kvinnor, inte bara bland arbetarklassens kvinnor, utan i lika hög grad bland borgarklassens och överklassens unga kvinnor.

Arbetets huvudperson Anna Eklund växte upp i en militärläkarfamilj. Hon hade tre systrar (av vilka två nådde vuxen ålder) och en bror. Av familjens barn gifte sig endast sonen. Alla flickorna förblev ogifta. Inför utsikten att någon eller några av flickorna inte skulle bli gifta [och därmed försörjda], satsade fadern på yrkesutbildningar för sina döttrar. Annas äldsta syster utbildade sig till lärarinna vid Högre Lärarinneseminariet. Anna själv deltog Tekniska skolans välskrivningskurs, gick på Hulda Lundins slöjdlärarseminarium och Slöjdlärarseminariets kurser på Nääs samt examinerades från Pestalozzi-Fröbel-Haus i Berlin. Hennes yngsta syster utbildades [efter faderns död] först till kindergartensledarinna och senare till sjukgymnast. Familjen Eklund var i det fallet ingen ovanlig familj i kvinnoöverskottets Stockholm. Döttrarna måste själva kunna försörja sig.

Anna Eklund kommenterade själv sin situation på följande sätt ”... *man hoppas så mycket, som framtiden aldrig ger en, och inte alla kunna få livets röda blomma*” och konstaterade att ”*arbetet i kindergarten var det äkta kvinnliga.*”¹²⁸

Uttrycket antyder en besvikelse över livssituationen som ogift och barnlös, men är samtidigt en uppfordran och en tröst för andra i samma situation. Som

¹²⁸ Kindergartenseminariet 1916 – 1917. Ur Elsa Stenquists brevsamling i Margaretaskolans arkiv, SSA

kindergartenledarinnor ansågs unga ogifta kvinnor i arbetet med barnen kunna få uppleva äkta moderskap.

Många bland dem som utbildats vid seminariet kom dock att gifta sig och kom av den anledningen oftast inte att fortsätta en eventuellt påbörjad yrkesverksamhet. Men den ledarinnetbildning de hade genomgått, lämnade sannolikt spår i förhållningssättet till de egna barnen.

7:2 Stockholm v s Norrköping

När utvecklingen av kindergarten i Sverige studeras, är det ofrånkomligt utvecklingslinjerna i Stockholm respektive Norrköping kommer i fokus.

Den kindergarten som i Stockholm blev en integrerad del av en högre skolas verksamhet medan ledarinneutbildningen bidrog till skolbarträdgårdarnas framväxt vid andra högre skolor. I Norrköping riktades intresset mot en mer tillgänglig folkkindergarten för blivande folkskolebarn, vilket påverkade ledarinneutbildningen. Förutom kindergarten, inriktades utbildningen i huvudsak mot yngre barns vård i spädbarnshem och barnkrubbor.

De kritiska synpunkter som, av folkkindergartens företrädare, riktades mot Anna Eklunds och Signe Åkermarks synes ha befästs, särskilt efter bildandet av Svenska Fröbelförbundet (1918). Utvecklingen av folkkindergarten bidrog sannolikt till att göra folkkindergarten normbildande. Därmed marginaliserades Anna Eklund och Signe Åkermark och den kindergarten, de drev som en integrerad del av Margaretaskolans förskoleverksamhet och den fortsatta högre utbildningen.

I grunden syns åsiktsskillnaderna ha varit ideologiskt betingade. Mot en kindergarten för barn ur samhällets övre skikt, stod en folkkindergarten för barn ur arbetarklass. I båda fallen fanns klara pedagogiska motiv. Anna Eklund och Signe Åkermark strävan var att utifrån fröbelpedagogiken också ge barnen en fullständig och harmonisk utveckling genom inslag av pedagogisk slöjd. Folkkindergarten däremot sökte åstadkomma en fröbelsk lärosituation med inslag av praktiskt arbete för att kompensera "underprivilegerade" arbetarbarn.

Men bakom kritiken fanns även andra motiv. Att Anna Eklunds och Signe Åkermarks kindergarten kom att betraktas som en "lyxkindergarten" var en följd av den pedagogiska inriktningen. Moment av pedagogisk slöjd krävde en välutrustad slöjdvärdning. Att kindergarten i övrigt var väl utrustad kan troligen ses ur Anna Eklunds och Signe Åkermarks konservativa och borgerliga värderingar och av tanken på det sköna och vackra. Ur en mer krass synpunkt kan hävdas att föräldrarnas höga förväntningar och krav i motsvarande grad ledde till de höga elevavgifterna.¹²⁹

Utvecklingen av förskolan kom att följa två spår. En förskola integrerad i högre skolors verksamhet och en mer allmän för arbetarklassens barn. Att föreståndarinnorna, ändå trots konservativa värderingar gav sig i kast med att inrätta

¹²⁹ I takt med att skolans elementarklasser tillkom och därmed berättigade skolan till statsbidrag följde att skolan var skyldig att ställa friplatser för mindre bemedlade till förfogande.

en folkkindergarten, kan ses som en solidaritetsgärning på religiös grund, inspirerad av utvecklingen i Norrköping.

7:3 Ledarinneutbildning och skolbarträdgårdar

Det finns anledning att anta att kindergartens betydelse kommit att överskattas. Kindergarten åtnjuter en viss nimbus. För de barn som fick möjligheten att gå i kindergarten gav den social och pedagogisk träning under lättsamma former.

Jag vill dock hävda att seminariernas hade större betydelse för den förändring av attityderna till barns lärande och uppfostran som kom att bli märkbar. Oavsett om ledarinnorna kom att arbeta vid någon kindergarten eller någon annan förskoleform, eller bara tillämpade lärdomarna på sina egna barn, bidrog seminarierna till en förändrad syn på de yngre barnens förmågor och fröbelpedagogiken blev därmed verktyget för att träna och utveckla barnens förmågor, genom lek och lärande.¹³⁰

Inriktningen vid Kindergartenseminariet i Stockholm, var inte bara att utbilda ledarinnor för kindergarten, utan också för förberedande klasser. De privata högre skolor, som själva inrättat förberedande klasser, fick därmed möjlighet att rekrytera lärarinnor utbildade i fröbelpedagogik. Flera av skolorna valde, som arbetet visat, dessutom att inrätta skolbarträdgårdar vid vilka verksamheten leddes av avlönade kindergartenledarinnor.

7:4 En omöjlig ekvation?

Få kvinnor hade på egen hand ekonomiska resurser att inrätta kindergarten. Att situationen var långt ifrån ljus ger Anna Eklund uttryck för i ett brev till Otto Salomon ett och ett halvt år efter faderns bortgång. ” Af en kindergarten kan man omöjliggen existera, vore det än med största sparsamhet.”

För att belysa skillnaderna mellan Anna Eklunds och Signe Åkermarks privata kindergarten och folkkindergarten i Hjorthagen kan följande jämförelse göras. På Kommendörsgatan var årshyran 1000 kronor. När Anna Eklund, strax efter faderns död skrev till Otto Salomon den 10 mars 1898, uppgick antalet barn i kindergarten och förberedande avdelningarna till uppskattningsvis 40.¹³¹ Avgifterna för kindergarten var 35 kronor per termin, i första förberedande 40 och i andra förberedande 50 kronor. Elevavgifterna kan beräknas till drygt 3000 kronor. I mantalsuppgiften för året anges Anna Eklunds inkomst till 800 kronor, vilket också gällde Signe Åkermark. Två år

¹³⁰ Bland seminaristerna 1916/17 gifte sig sju av elva och blev därmed inte yrkesverksamma ledarinnor,

¹³¹ Till Otto Salomon skrev Anna Eklund (1 dec 1897) att de hade 18 elever i kindergarten och förberedande avdelningarna och 15/10 1899 nära 60 barn. Dessutom tillkom avgifter för de 23 barn som var inskrivna i slöjdkursen 1897 (August Abrahamsons arkiv E III:25, GLA).

senare var årshyran för skolans utvidgade lokaler 2600 kronor! För Anna Eklund och Signe Åkermark var expansion av verksamheten den enda möjliga vägen.

Årshyran för den nya folkkindergarten i Hjorthagen var 600 kronor, vilken skulle täckas under den tiden då verksamheten pågick. Första terminen skrevs 49 barn in i kindergarten. Barnens månadsavgifter var mellan 50 öre och 1:50. Det innebar, att enbart för att täcka hyran, krävdes en genomsnittlig månadsavgift på 1,36 kronor per elev vid 9 månaders verksamhet. Då är att märka att varken föreståndarinnans lön eller förbrukningsmaterial ingick! Att kindergarten krävde tillskott är uppenbart. Den stödbasar som Anna Eklund och Signe Åkermark genomförde året därpå kan inte ses som annat än en temporär åtgärd. Däremot var församlingens bidrag av avgörande betydelse för kindergartens fortlevnad i Hjorthagen, liksom också Föreningen Värtans barnträdgård.

Även i Norrköping hade systrarna Moberg ekonomiska problem. Där bildades 1905 en ekonomisk stödförening av välbärgade Norrköpingsbor och företag, Föreningen för Folkkindergarten, för den året innan inrättade barnträdgården Fröbelstugan. Fyra år senare organiserades föreningen om och gavs namnet Fröbelföreningen. Genom en donation på 50000 från Ellen och Maria Moberg kunde verksamheterna vid Fröbelstugan/Fröbelinsitutet utökas genom avkastningen av kapitalet disponerades.

I Hjorthagen tog med all sannolikhet Föreningen Värtans barnträdgård över det ekonomiska ansvaret för verksamheten samtidigt som Engelbrekts församling gav ekonomiska bidrag

En friare syn på en kindergartens finansieringsformer medförde att antalet folkkindergarten ökade.¹³² Föreningar, företag, bostadsstiftelser för arbetarfamiljer¹³³ insåg värdet av barnträdgårdsverksamhet och engagerade sig ekonomiskt främst av sociala skäl. I de fall även arbetsstugor för barn inrättades kunde lokalerna utnyttjas bättre och ledarinnan ges ökad sysselsättning.

I vilken utsträckning kindergartens innehåll påverkades av bindningarna till de olika huvudmännen är en fråga som inte kunnat belysas.

Många kvinnor, särskilt ur den högre medelklassen, ägnade sig av olika skäl åt socialt och pedagogiskt arbete bland samhällets sämre ställda. Intresset riktade särskilt sig mot det snabbt växande arbetarproletariatets skolor. Ekonomin var dock som vi sett avgörande för kindergartens etableringsmöjligheter och fortsatta verksamhet, även om man inte kan bortse från att ideellt arbete hade karakteriserat de tidigaste utvecklingsfaserna.

Att i andra fall, enskilda kindergartenledarinnors goda ekonomiska situation var en förutsättning för att de med egna medel skulle kunna starta en kindergarten, är en omständighet som tidigare sällan uppmärksammats. En kindergarten krävde startkapital, inkomster och tillfälliga tillskott för att kunna överleva. Externa finansieringsformer gjorde det möjligt att sprida kindergarten till fler. Föreningar, företag och stiftelser, privata högre skolor och andra aktörer svarade för de ekonomiska åtaganden som krävdes. Så vid sidan av ideologiska skillnader, kom

¹³² Totalt sett inrättades inte fler än 2 à 3 kindergarten per år. En stor andel seminarister blev aldrig yrkesverksamma, oftast på grund av giftermål.

¹³³ I den förteckning över folkkindergarten i Stockholm som redovisades i tidskriften Barnträdgården fanns fjorton stycken under åtta olika huvudmän (Barnträdgården 1919 nr 3-4). Bland huvudmännen fanns Sunnerdahlska bostadshuset, Stockholms Arbetarhem, Govenni minne, Föreningen Värtans barnträdgård och Engelbrekts församling.

därför utvecklingen av kindergarten att följa två parallella spår – den privatfinansierade kindergarten och den externfinansierade folkkindergarten, båda lika betydelsefulla i svensk förskolehistoria. Som ett led i denna utveckling skall även tillväxten av skolbarträdgårdar ses.

7:5 Anna Eklund - skolentreprenören

I ljuset av undersökning framstår Anna Eklund som en framgångsrik entreprenör i likhet med flera andra av tidens kvinnliga skolgrundare. Men vägen dit var inte enkel. När hon introducerade kindergarten i Stockholm, var kindergarten något obekant. I sin första annons var rubriken Kindergarten. Praktisk Arbetskola för barn. Begreppet praktisk arbetsskola var etablerat och gav bäring åt Kindergarten. Det första årets åtta elever följdes av fler, men ekonomiskt var det en förlustaffär. Anna Eklund startade en praktisk slöjdskola för ett tjugotal elever och kunde dra nytta av statliga bidrag. Hon bedrev kindergartenundervisning hos några familjer och annonserade ut arbetsbeskrivningar och material, ordnade basarer för kindergartenbarnens föräldrar och andra intresserade. De äldsta kindergartenbarnen fick möjlighet att fortsätta i de förberedande klasser som organiserades och de nya lokalerna på Kommendörsgatan 25 blev skolans nya hemvist. Att utbilda ledarinnor för kindergarten blev också en växande inkomstkälla, allt eftersom intresset för utbildningen ökade.

Förlusten av fadern innebar, inte bara en känslomässig förlust utan också att skolans ekonomiska situation blev svagare. Situationen blev sannolikt ännu värre när hennes medföreståndarinna Signe Åkermarks far avled. Trots det lyckades de båda fortsätta driva skolan och ledarinneseminarier. När Anna Ahlström flyttade in med sin nystartade skola i samma hus föreföll det som om ett samarbete skulle kunna bli fruktbart för båda parter, men samarbetet kom av sig. När så Anna Ahlströms skola flyttade, inleddes utbyggnaden av Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola och Anna Eklund utbildade sig till lärinna vid Anna Sandströms lärarinneseminarium och den första elementarklassen inrättades. Genom det steget kom skolans ekonomi att säkras, genom de statliga bidrag som utgick till elementarskolor.

Därmed lyckades Anna Eklund förverkliga tankarna på att skapa en skola som Eva Rodhes. Hos Anna Eklund var kindergartenavdelningarna basen för elevernas fortsatta utbildning. Vid Eva Rodhes skola var ”handarbetsklassen” grunden. Båda med inslag av pedagogisk slöjd.

Barnträdgården i Hjorthagen visar på Anna Eklunds sociala engagemang och medkänsla med samhällets sämre ställda, något hon sökte förmedla till sina elever, även i andra sammanhang.

Anna Eklunds yrkesroller förändrades. Från kindergartenledarinna och en blygsam start som ledarinneutbildare, kom hon som lärare att ta huvudansvaret för den förberedande undervisningen i den växande verksamheten. Hon var skolorganisatören och administratören. Rollen som ledarinneutbildare delade hon med kindergartenledarinnan och medföreståndarinnan Signe Åkermark. Efter introduktionen av elementarklasserna tog Anna Eklund över ansvaret för undervisningen för de äldre eleverna medan kindergarten och de förberedande klasserna var Signe Åkermarks.

Kindergartens historia är alla dess kvinnors, vilka på olika sätt bidrog till att sprida en pedagogiska barnomsorg för de yngsta barnen inom den Frøbelska kindergarten.

Från tidens yta sänkte jag mitt lod.

Uppsatsens rubrik **Icke blott för rika barn** speglar föreståndarinnornas engagemang även för barn till sämre ställda i samhället. De sociala skillnaderna under den undersökta perioden högst påtagliga, inte minst i Stockholm. En snabbt växande arbetarklass levde många gånger under usla förhållanden vid sidan av en besutten borgarklass. Även barnen levde i olika världar. Enskilda initiativ togs, särskilt bland borgarklassens kvinnor, för att på olika sätt hjälpa de sämst ställda barnen. Tillkomsten av folkkindergarten skall ses i det ljuset,

Den oscariska tiden hade gått mot sitt slut. Fosterlandskänsla och Gudstro präglade ännu mycket av borgerskapets och de högre samhällsklassernas liv. Strävsamhet och lydnad mot överheten var fortfarande eftersträvansvärda sociala förhållningssätt. Barn, särskilt ur arbetarklassen borde fostras efter dessa samhälleliga normer, en uppgift som upplevdes som angelägen för borgarklassen och de högre stånden. Social fostran var framför- allt en del av skolundervisningen. Att kindergartens föreståndarinnor inte förblev opåverkade var ofrånkomligt, även om målen i första hand var att utveckla barnen genom arbete och lek. Men tiden skulle förhållandena förändras genom samhällets demokratisering och välfärdsstatens begynnande tillkomst.

Året innan jag som femåring 1943 sattes i en kindergarten i en helt annan del av Stockholm hade min fars faster Anna Eklund avlidit. Privata kindergarten existerade ännu liksom barnträdgårdar. Alternativa pedagogiska metoder ställdes mot de gamla. Barnomsorg blev, i takt med att skolsystemet reformerades, i allt högre grad en angelägenhet för staten och kommunerna.

Efter ett yrkesverksamt liv som lärare har jag haft förmånen att kunna ägna mig åt en historisk forskning som legat mig varmt om hjärtat. Nya uppslagsändrar och obesvarade frågor utmanar till vidare studier och fortsatt forskning på ”mina båda föreståndarinnor” Anna Eklund och Signe Åkermark” och den verksamhet de bedrev. En brevsamling i Bernadottebiblioteket lockar. Möjligen kan den bidra till att ge ny kunskap om kungahusets intresse för Anna Eklunds och Signe Åkermarks kindergarten och kanske också Margaretaskolans historia.

Kindergartens historia är, som vi sett dess ledarinnors, kvinnor som alla bidragit med att introducera och i pedagogiskt syfte arbeta med lek och arbete bland yngre barn, i en verksamhet som i Anna Eklunds och Signe Åkermarks fall kom att utsträckas till en integrerad och sammanhållen skola,

Mats Rehn i Hjorthagen vill jag särskilt tacka för värdefull hjälp och guidning i Hjorthagen, liksom den tidigare eleven vid Margaretaskolan Raoul Boström, som med stor välvilja låtit mig ta del av sina hågkomster av föreståndarinnorna och deras skola och av det Östermalm där han växte upp, samt Curt Hauffman som genom sin mors brev ger ögonblicksbilder ur en seminarists liv och slutligen den engagerade

personalen på Hjorthagens stadsdelsbibliotek. Ett tack också till Rauni Karlsson som tålmodigt ägnat uppmärksamhet åt mitt arbete.

Referenser

Huvudkällor

Diakonirådets kindergarten, Stockholms stadsarkiv, SSA 2897: A, G.
Engelbrekts församlings diakoniråd och diakonikrets, Stockholms stadsarkiv, SSA 2864.
Eva Rodhes arkiv, Region- och stadsarkivet i Göteborg och Västra Götaland; Stadsmuséet i Göteborg, faktarummet.
Margaretaskolans arkiv, Stockholms stadsarkiv, SSA 289.
Oppublicerad sammanställning rörande Elsa Stenqvist, seminarist 1916-1917. (Ingår i Margaretaskolans arkiv, SSA, 289,;DII, E I, H.).
Stiftelsen August Abrahamsons arkiv, Landsarkivet i Göteborg, GLA.
Värtans Arbetsstuga, Stockholms stadsarkiv, SSA 2868.
Hjorthagssamlingen vid Hjorthagens stadsdelsbibliotek.

Övriga källor

Ahlströmska skolan/Nya Elementarskolan för flickor. Stockholms stadsarkiv, SSA 0983.
Anna Sandströms Lärarinneseminarium. Stockholms stadsarkiv.
Anna Schultheis skola. Stockholms stadsarkiv, SSA 299, B 1.
Brummerska skolan. Stockholms stadsarkiv, SSA 226A, B 2a-c.
Kungsholmens elementarskola. Stockholm stadsarkiv, SSA 285, B 1:1.
Lychouska skolan. Stockholms stadsarkiv, SSA 287, B 1, 2.
Sofi Almqvists skola. Stockholms stadsarkiv, SSA 262A, B 1.
Stockholms Stadsfullmäktige handlingar 1906 nr 116. Stockholms stadsarkiv; SSA.
Whitlockska samskolan. Stockholms stadsarkiv, SSA 1085, B 4a.

Tidningar

Social-Demokraten 1906-1910.
Stockholms Dagblad 1906-1910, 1920.
Svenska Dagbladet 1905-1910.
Svenska Morgonposten 1907.

Tidskrifter

Allers Familje-Journal, 1916, nr 42.
Barnträdgården. Svenska Fröbelförbundets tidskrift, 1918-1920.
Dagny. Tidning för svenska kvinnorörelsen, 1908-1913.
Hedvig Eleonoras församlingsblad, 2002, 2003.
Hvar8 dag, 1905/06-1916.
Idun, 1906-1913.
Kindergarten. Tidskrift för Hem, Kindergarten och Skola, 1906.
Slöjdundervisningsblad från Nääs. Otto Salomon (Red.), 1893–1897. Göteborg..
(Från 1897 Tidning för pedagogisk slöjd och friluftsläk).
Svensk Damtidning, 1906-1910.
Svensk Läraretidning, 1906-1918.
Verein Zeitung des Pestalozzi-Fröbel-Haus, 1907.

Internet; CD

Felluga, D. General Introduktion to New Historicism (2009-12-15).

New Historicism, Wikipedia (2009-12-15)..

Purdue, U. *Introductory Guide to Critical Theory*.(2009-12-15).

Sveriges befolkning 1900. CD utgiven av Sveriges Släktforskarförbund.

Tryckta källor

Allen, A. T., (1991). *Feminism and motherhood in Germany 1800-1914*. New Brunswick, N. J. Rutgers University Press.

Anna Alm, (1918), *På storstadens gränsmarker*.

Das Pestalozzi-Fröbel-Haus, Entwicklung eines Frauenarbeit. 1991, Pestalozzi-Fröbel-Haus, Berlin. Utställningskatalog.

Arbetsstugor för barn. Kortfattad redogörelse utgifven af Centralkommittén för Stockholms Arbetsstugor, (1990).Stockholm

Engelbrekts församling 25 år. Minnesskrift. (1931). Stockholm.

En lärargrupp i utveckling. SFR 50 år 1918-1968. Jubileumsskrift. (1968). Bruun,U-B. (Huvudred.)..Stockholm:Sveriges Förskollärares Riksförbund.

Fock, M., (2008). ” *Den lärarinna är den lyckligaste.*” *Händelser i förskollärarnas historia*. Solna:Läraryrskörbundet.

Framåt uppåt steg för steg. Förskolan i Norrköping 100 år. En berättelse om Maria och Ellen Moberg. (1999) Bard, G. & Dahl, K. & Sollerud, I. & Söderholm, S., Norrköpings

Fredberg, C. R. A., (1922). *Det gamla Göteborg* del 3, Göteborg:Bröderna Weiss Boktryckeri. Frivilligt kyrkligt arbete 1893 – 1918. Uppsala.

Gallagher, C. & Greenblatt, S., (2000). *Practicing New Historicism*. Chicago:University of Chicago..

Edlund, I., (2002). ”*Intet är i medvetandet, som inte först varit i händerna*” en studie av *Olofsskolan, en svensk reformskola 1927-1941*. Fördjupningskurs i pedagogik, Examensarbete 10 poäng, Lärarhögskolan i Stockholm, Institutionen för samhälle, kultur och lärande.

Hellström G., (1951). *Stockholm stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms Stift*. Biografisk matrikel. Stockholm:Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning:11.Västerås.

Hjorthagen, Arnstberg, K. O. (Red.), (1985), Borås. Monografi 58 utgiven av Stockholms stad.

Hultqvist, K., (1990). *Förskolebarnet. En konstruktion för gemenskapen och den individuella frigörelsen. En nutidshistorisk studie om makt och kunskap i bilden av barnet i statliga utredningar och förskolan*. Stockholm:Stehag:Symposium.

Kjällström, G., Klasstillhörighet och social gemenskap.i *Hjorthagen*. Arnstberg, K.O. (Red.), (1985). Borås.

Ladugårdslandet. Till Hedvig Eleonoras kyrkas 200-års minne 1737–1937. Ahnlund, N. & Skoglund, S., (1937). Stockholm:Svenska kyrkans diakonistyrelse.

Larsson, P. Margaretaskolan. *Hedvig Eleonora Församlingsblad* nr 5 2002; Margaretskolan II, *Hedvig Eleonora Församlingsblad* nr 2 2003.

Larsson, P. (2007). *Möten med Fröbel. En pedagogisk-historisk studie av Sveriges första kindergarten*. C-uppsats vid Institutionen för Pedagogik och didaktik, (2007), vid Göteborgs Universitet, Box 300, 411 17 Göteborg.

Moberg, E., Barntädgårdens uppkomst och utveckling i Sverige i Sandels S. & Moberg M., (Red.), (1947). Stockholm:Natur och Kultur.

Nilsson, J., (1964). *Omkring en kyrka. Utgiven i samband med Engelbrektskyrkans 50 års jubileum*. Stockholm:Diakonistyrelsen.

Nordisk Familjebok, Stockholm.

Norrman, L. & Rehn M., (1994). *Boken om Värtan. En idrottsklubbs framväxt i Hjorthagen under 1900-talet*. Utgiven till Värtans IK:s 70 års jubileum.Stockholm:klubben.

Nääs 1872-1942. Minnesskrift, del II, (1943). Göteborg:Bokförmedling.

Olsson, O., (1999). *Från arbete till Hobby. En studie av pedagogisk filantropi i de svenska arbetsstugorna*. Linköping Studies in Art and Science nr 198.(Diss.).

Oscars församling 50 år. Minnesskrift. (1956). Corin C. F. (Red.), Stockholm:Oscars församling.

Platon, E., (1971). *Föredrag av Eva Platon vid Hjorthagenkvällen på biblioteket den 25 mars 1971*. Föredragsmanus i stencil. Stadsbibliotekets filial i Hjorthagen:Hjorthagssamlingen.

Rehn, M., (1993). *Kraften från Värtan. Liv och arbetskraft i Värtan och Hjorthagen under 90 år*. Stockholm:Värtaverket. Stockholms Energi, cop:
Stockholms Adresskalender1906-1917. Stockholm.

Stockholms arbetsstugor för barn. Redogörelse för verksamhetsåret... (1888-1920). Stockholm.

Stockholms spårvägar 1877-1927, (1927). Stockholm:Stockholms spårvägar.

Svenska släktkalendern, 1951, 1963. Stockholm:Föreningen Svenska släktkalendern.

Sveriges läkarhistoria, bd 4, (1901). Stockholm.

Sveriges Statskalender 1917. Uppsala:Almqvist & Wiksell.

Tallberg-Broman, I., (1994). "För barnets skull" En studie av förskolan som kvinnligt professionaliseringsprojekt i *Pedagogisk-psykologiska problem* nr 593. Lund.

Théel, E., (1933). *De svenska arbetsstugorna, Kortfattad redogörelse för deras uppkomst, utveckling och insats i det sociala välfärdarbetet*. Stockholm.

Weiner, G., (1995). *De räddade barnen: om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900-1940*. Uppsala:Hjelm.

Bakgrundslitteratur

Boström, R., (2008). *Ladugårdslandet med Tyskbagarbergen blir Östermalm*. Stockholm:Trafik-Nostalgiska..

Dokument från storstrejken 1909. I urval och kommentarer. Haste, H., (1979). Solna:Pogo. Förskolehistoriska förening. Norrköping.

Hatje, A-K., *Borgerlig lycka åt arbetarbarn, Glimtar ur Ellen Keys och systrarnas Mobergs tankevärld*, i Halldén, (1990), Se barnet: Tankegångar från tre århundraden.

Hatje, A-K., (1999). *Från treklang till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt 1800- 1940-talen*. Lund:Historiska Media.

Halldén, G., (Red.), (1990). *Se barnet: Tankegångar från tre århundraden*. Simrishamn.

Heckscher, E., (1914). *Några drag i den svenska flickskolans historia*. Stockholm

Johansson, J-E., (1986). *Från arbetsstuga till fritidshem*. Stockholm:Liber:Socialstyrelsen

Kassman, C., (1987). *Leva i Kristallen – ett barnrikekvarter på Söder*. Stockholm:Tiden.

Köhler, E-M., *Den proletära barnrörelsen i Sverige 1890-1917* i Apitzsch, H & Jönsson, C-G., (Red.). Studier i arbetarrörelsens historia 15/16, Stockholm:Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia.

Qvarsell, R., (1993). *Välgörenhet, filantropi och frivilligt socialt arbete, en historisk översikt* i Socialtjänstkommitténs rapport Frivilligt socialt arbete: kartläggning och kunskapsöversikt: SOU 1993:82.

Rehn, M., (2003). *Värtaverket 1903-2003*. Stockholm:Stockholms Energi.

Retzius, A. Hierta-, (1897). *Arbetsstugor för barn. En sammanfattande framställning af arbetsstugeverksamheterna i Sverige af Anna Hierta-Retzius* på uppdrag af stiftelsen Lars Hiertas minne, Stockholm.

Salomon, O., (1885). *Den pedagogiska slöjden. Dess uppkomst, mål och medel*. Föredrag vid sjunde nordiska skolmötet. Göteborg.

- Sandlund M., (1997). Värtahamnen förr i *S:t Eriks Årsbok 1998*. Stockholm:Lind:Samfundet S:t Erik.
- Sidebäck, G., (1992). *Kampen om barnets själ. Barn- och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850 – 1980*. Stockholm:Carlsson:Swedish Institut for Social Reserarch, 20.
- Simmons-Christenson, G., (1991). *Kom låt oss leva för våra barn. Om den svenska förskolans pionjärer*, (3. uppl.). Solna:Almqvist & Wiksell.
- Simmons-Christenson, G., (1987). *Förskolepedagogikens historia*. Stockholm:Natur och Kultur.
- Simmons-Christenson, G. *Anna Warburg – en av den svenska förskolans pionjärer* i Halldén, (Red.), (1990), *Se barnet, Tankegångar från tre århundraden*. Stockholm:Rabén & Sjögren.
- Tallberg-Broman, I., (1991). *När arbetet var lönen. En kvinnohistorisk studie av barnträdgårdsledarinnor som folkuppfostrare*. Stockholm:Almqvist och Wiksell International.
- Tallberg-Broman, I., (1994). *För barnets skull:En studie av förskolan som ett kvinnligt professionaliseringsprojekt* i Pedagogiska-Psykologiska problem nr 593, Malmö Lärarhögskola, 1994.
- Tellgren, B., (2008). *Från samhällsmoder till forskarbehörig lärare. Kontinuitet och förändring i en lokal förskollärarytutbildning*. Örebro: Örebro Universitet:Studies in Education, 24.
- Théel, E., (1940). *Arbetsstugor och barnträdgårdar i Stockholm* i Undervisningsroteln i Stockholm, Minnesskrift till Oscar Larsson de 10 mars 1940, Stockholm:Esselte.
- Vallberg-Roth, A.-C., (2002). *De yngre barnens läroplanshistoria från 1800-talets mitt till idag*. Lund:Studentlitteratur.
- Westberg, J., (2008). *Förskolepedagogikens framväxt. Pedagogisk förändring och dess förutsättningar 1835-1945*. Acta Universitatis Upsaliensis: Studie Historica Upsaliensis, 232.

Personförteckning

Ahlström, Anna, 4, 40.
Beijer, Disa, 20, 21, 33.
Branting, Hjalmar, 29.
Branzell, Anders, 23, 24, 28.
Carlsson, Ernst, 24.
Eklund, Anna, 3-8, 10, 12, 14-17, 19-23, 27-37, 39-48, 50.
Eriksson, Karl Erik, 26.
Fröbel, Friedrich, 4, 5, 7, 16, 18, 21, 24, 31, 33, 34, 40, 45.
Hartwigsson, Anna, 24, 27.
Johansson, Alfred, 23,24, 26, 28, 31, 41, 43.
Kjellmark, Maria, 36.
Kronprins Gustav Adolf, 14.
Kronprinsessan Margareta, 3, 6, 14.
Köhler, Elsa, 19.
Lagerström, Gustav Olof, 23, 28.
Moberg, Ellen, 15, 16, 20, 28, 35, 42, 44, 46, 48.
Moberg, Maria, 15, 16, 17, 20, 28,35-36, 42, 44, 46, 48.
Nyman, Maya, 6.
Platon, Eva, 26, 27.
Persson, doktorinna, 31.
Pettersson, Agnes, 36.
Pestalozzi, Johann, 5.
Rehn, Carl Abraham, 20, 27, 28.
Rodhe, Eva, 6, 7.
Salomon, Otto, 3-5, 7, 13-14, 17, 19, 21-23, 28, 36-37, 45, 48.
Schéele, Frans von, 16, 23-25, 28, 44.
Stenberg, Agnes, 24.
Stenquist, Elsa, 15, 27, 31, 37, 38-39, 45.
Sundström, Ingrid, 17, 19, 22.
Unge, Greta von, 19.
Wall, Eric, 20, 22, 42..
Warburg, Anna, 9, 13, 16, 27, 35.
Åkermark, Signe, 3-4, 6, 8, 10, 12, 15-17, 19, 22, 23, 27-35, 40, 41, 44, 46-48, 50.

Sakregister

Anna Ahlströms skola, se Nya Elementarskolan för flickor.
Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola, se Margaretaskolan
Anna Schuldhies skola, se Södermalms Nya Elementarskola för flickor.
Arbetarnas hus/Folkets hus, 10, 29.
Barnträdgården (tidskriften), 15, 16, 27, 39.
Barnträdgården vid Engelbrekts husmodersskola, 32, 42.
Berliner Fröbel Verein, 40.
Birkagården, 32.
Brummerska skolan, 40, 41.
Diakonirådet i Engelbrekts församling, 8, 9, 14, 16, 31, 32, 41, 43..
Djurgårdsslättens arbetsstuga, 37.
Engelbrekts barnkrubba, 38.
Engelbrekts församling, 8, 9, 11, 14, 16, 27, 28, 30-33, 38, 42-44, 47-48.
Etisk-Praktiska Institutet, 40.
Eva Rodhes Praktiska Arbetsskola, 6, 7.
Folkbarntädgården i Hjorthagen, se Värtans barnträdgård
Fröbelförbundet, se Svenska Fröbelförbundet.
Fröbelföreningen (i Norrköping) se Föreningen Folkkindergarten i Norrköping
Fröbelinstitutet, 15, 35, 40.
Fröbelseminariet, se Kindergartenseminariet i Stockholm
Fröbelstugan, 15, 20, 35, 48.
Föreningen Folkkindergarten i Norrköping, 35, 43, 48.
Föreningen Hjorthagens Småbarnshem, 32.
Föreningen Värtans Barnträdgård, 8, 28-31, 38, 42-44, 46, 48.
Govenni minne, Stiftelsen, 27, 38, 39, 48.
Hagströms småskollärarseminarium, 35.
Hamburg Fröbel-Verein, 40.
Hedvig Eleonora församling, 8, 28, 44.
Hjorthagens barnträdgård/folkkindergarten/Värtans Barnträdgård, 8, 16, 18, 20, 21, 23, 28, 30, 32, 37, 41, 45.
Hulda Lundins slöjdlärarseminarium, 45.
Kindergarten, Tidskrift för Hem, Kindergarten och Skola, 16, 19, 21.
Kindergarten i Stockholm Arbetsskola för barn se Margaretaskolan.
Kindergarten och förberedande Samskolan i Stockholm, se Margaretaskolan.
Kindergartenseminariet/ledarinneseminarier i Stockholm, 4, 10, 12, 30, 31, 34, 36-37, 40, 41, 45, 47.
Kindergartenseminariet i Uppsala, 40.
Kooperationsföreningen Solid, 10.
Kungholmens Elementarskola/Kungsholmens läroverk för flickor och förberedande skola, 40, 41.
Lychouska skolan, 40, 41.
Margaretaskolan, 4, 6, 9, 15-16, 22, 24, 28, 30, 33, 37, 39, 40, 46, 48.
Modellserier, 6.
Nya Elementarskolan för flickor, 3, 4, 9, 40.
Olofsskolan, 7.
Oscars församling, 8, 39.
Pedagogisk slöjd, 3, 5-7, 9, 13.
Pestalozzi-Fröbel-Haus, 3, 5, 21, 34, 38, 46.
Skolbarnträdgårdar, 9, 12, 37.
Slotsskolan, 14.
Slöjdlärarseminariet på Nääs, 3, 5, 13, 45.
Sofie Almqvists skola, 40.
Konsumtionsföreningen Solid 10.
Stockholms Arbetarhem, 27, 38, 39, 48.
Stockholms Stad, 23, 31, 32, 42, 43.
Storstrejken, 10, 13, 29.
Sunnerdalska stiftelsen, 27, 38, 39, 48.

Surbrunnssalen 31, 32, 44.
Svenska Fröbelförbundet, 15, 16, 45.
Svensk Fröbelförening, 16, 19.
Södermalms Nya Elementarskola för flickor, 40.
Tekniska skolan, 45.
Whitlockska Samskolan, 7, 40.
Värtans arbetsstuga, 14, 24-28, 31, 42.
Värtans barnträdgård, 7-9, 12-13, 16, 20-21, 24, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 41-44, 48.
Värtans folkskola, 19, 28.
Östermalms arbetsstuga, 23, 24.
Östermalms kommunala flickskola, 4.

Bilageförteckning

- Bil. 1 Kindergartenseminariet 1916/17. Elsa Stenquist brevsamling. Margaretaskolans arkiv.
Bil. 1 a. Personer och platser i Elsa Stenquist brevsamling.
Bil. 2. Register över ledarinnor vid skolbarnträdgårdar vid undersökta högre skolor
 Sammanställning av några högre skolor som inrättade skolbarnträdgårdar med anställda
 ledarinnor med angivande av utbildande seminarium. Skolarkiv. SSA.
Bil. 2 a Föreståndarinnor och ledarinnor engagerade av Engelbrekts diakoniråd. SSA.
Bil. 3 *I den nya barnträdgården*, signaturen Waldek, Stockholms Dagblad 10/3 1907.
 (avskrift)

Bilaga 1 Kindergartenseminariet 1916-17

Min mamma, Elsa Stenquist, skrev flitigt hem till sina föräldrar i Hallberg, när hon gick på Kindergartenseminariet (avgångsbetyg 5 juni 1917 – hennes tidigare utbildning var normal-skolekompetens från Risbergsskolan i Örebro 5 juni 1914). Efter examen fick hon anställning på slottet hos kronprinsens familj för att ta hand om prinsessan Ingrid och prins Bertil. Jag har bara tagit med sådant som rör utbildningen och t. Ex inte tagit hänsyn till styckeindelningen i de annars väldisponerade breven. Curt Hauffman 2000.

1916-09-13. Att jag är lycklig och väl framkommen det förstår Ni nog. Moster var nere och mötte mig och hade med sig ett stadsbud, som tog hand om alla mina saker. Så foro vi hem med spårvagnen, åto frukost och ordnade lite. Jag gick och hämtade moster vid kontoret och på efm. Voro vi och sågo på Margaretaskolan. Det är inte alls långt på sin höjd tar det 5 min. I dag har jag varit på upprop. Vi kommo in i en stor ljus sal där presenterade vi oss för varandra så kommo fröknarna Åkerman [-mark!] och Eklund in och hälsade på var och en. Så sjungo vi ps 224 vers 1, 2. Så hölls ett tal mycket allvarligt och vackert. Det gick ut på det att "man hoppas så mycket, som framtiden aldrig ger en, och inte alla kunna få livets röda blomma." Hon sade att arbetet i Kindergarten var det äkta kvinnliga. Efter talet sjöngo vi 3 versen på samma ps. och det hela avslutades med "Stenhammars Sverige". Så blev bestämt var vi skulle vara, jag fick stanna i Kindergarten. Vi börja i morgon 1/2 10 och skola ha' med oss anteckningsbo, penna, lijäl, sax och stoppnål. Jag träffade Ester Svensson – hon är 26 år. Hon var så vänlig och snäll och det var ju roligt för mig, att ha någon som jag kände till. Skolan var mycket trevlig invändigt, ljusmålat och blommor överallt, ordspråk över dörrarna, men jag får väl skriva mer därom en annan gång. För jag har ju inte hunnit se så mycket ännu.

1916-09-16. *En kartskiss visar vägen från bostaden på Tyskbagargatan 3 till skolan vid Skeppargatan via Sibyllegatan och Östermalmsgatan. På vägen passeras Krighögskolan och "hyddan" det är kanske en barnträdgård? Den låg i hörnet av Östermalmsgatan och Skeppargatan.* Utmärkt att jag får gå till skolan första tiden – som jag skrivit förut tar det högst 5 min. att gå. Lite trafikerad har inte sett en bil där. Idag har jag varit i skolan 1 1/2 timme. Vi fingo sitta på små låga stolar vid långa bord. Först klippte vi långa remsor av papp, sydde ihop små ringar av dessa, som vi sedan klädde över med bast, det blir serviettringar. Man trär sedan ett sidenband igenom och knyter en rosett. Vi fingo göra oss var sin ring till modell, sedan klippte vi och sydde ihop en massa sådana, som barnen sedan skola klä över med bast. Nästa modell är en blomkorg, som vi skola arbeta på hemma. Om måndag börjar vi kl 1/2 10 till 1/2 12 så ha vi frukost till 2 så hålla vi visst på till 4. Terminsavgiften går bestämt till 150.

1916-09-26 Jag har alldeles nu kommit hem från skolan. I det förra brevet (*som tydligen försvunnit*) bad jag Mamma vara snäll... [slut s 1] och skicka mig en fil, som är rund på ena sidan, det finns i Karl Gustavs snickarlåda, så en svart skolväska, som ligger i garderoben, som hör till mitt rum. "Sjung Svenska folk" 2 små röda sångböcker, den ena ligger på nothyllan och den andra ligger visst i vardagsrummet. Varje morgon kl 1/2 10 skall jag vara på Bondegatan 68 på Söder. Jag har sällskap med Moster till Stureplan, där tar jag spårvagn och far till Slussen, därifrån går jag på 15 minuter till Bondegatan. Det är ett stort familjehus, 77 familjer, deras barn äro nere i barnträdgården en 50 stycken och dessa undervisa vi. Fröken Sunnerdahl är den som underhåller allt och som har stiftat det. En ung kindergartenslärarinna fröken Strokirch förestår skolan, så är det en fröken Pripp så jag och en flicka till från skolan, som heter Ebba Spens. Vi äro där till 1/2 12. En dag vore de uppe från Stockholms Dagblad och fotograferade oss, så titta nu noga i tidningarna så kanske Ni får se er lilla tös. Jag har nu gjort serviettring, blomglas, en säng och en stol av bast. Har 10 flätmatror, varav fem skola vara färdiga nästa vecka. I sslöjden har jag gjort en nyckelskylt och håller på med en skärbräda. I teckningen har jag ritat en blomma i svartkrita. Alltsammans är förfärligt roligt och jag trivs så bra med mitt arbete.

Schema
Måndag kl 1,50 – 2,35 teckning
Tisdag kl 12,55 – 1,40 slöjd
Onsdag kl 12,55 – 1,40 psykolgi
1,50 – 2,35 metodik
torsdag 1.30 – 2,30 skolhygien
fredag 12,55 – 1,40 sysselsättningsl.
1.50 – 2,35 Säng
Varje dag från 1/2 10 – 1/2 12
I barnträdgård

1916-09-30. Jag har sju bollar att sy hemma och ett bord skall jag göra. Jag hinner inte sy några julklappar för vi har mycket hemarbete,

1916-10-07. I dag har vi ledigt hela dagen. I tisdags kväll kl. 7 vore vi bjudna på samkväm i skolan. Skolan firade sin 20-årsdag. Först fingo vi inkokt frukt och karameller och sedan längre fram te och bröd och till efterrätt tårta. Bordet var dukat med löpare med höstlöv på, vaser med höstlöv och kring lamporna var det som kronor av löv. Det var riktigt vackert. Och vi skrattade och hade så roligt. Strax före 10 skiljdes vi åt. I torsdags voro vi i hyddan Moster Stina och jag och drucko kaffe och satt och sydde. Skolan sluta kl. 1/2 3 sedan håller jag nästan dagl. På med hemarbete till 1/2 6 då vi äta middag. 1/2 10 eller 10 ligger jag i allmänhet och behöver än så länge inte gå upp förrän 8. Korten från Stockholms Dagblad är riktigt bra, hon med sjömanskragen är fröken Strokirch. I går kom... [slut s 2]

Margit Afzelius dit som frivillig hjälp. De äro enkla men fina som jag allehopa.

1916-10-14: Om måndag börjar jag på Värtan, där skola vi vara kl. 9 om morgonen, men första dagen behöva vi inte vara där förrän 10. I dag har jag ledigt, ty det är lov för Kindergarten vid Bondegatan. Alla kamraterna äro så snälla och trevliga. Men vi äro ju på så skilda håll så man får inte vara så mycket tillsammans. Vi ha nu fått en uppsats, som skall vara färdig den 28 Oktober. Den heter "En barnstudie". Jag tänker tala med Folke Hamrin och skall skriva idag så mycket som möjligt. Alla vid Sunnerdahlska stiftelsen tyckte det var så tråkigt att vi skulle sluta, vi blevo bjudna till fröken Frykman på te nästa lördag om det passar för oss.

1916-10-21: I går kväll var jag på samkväm på skolan. De kamrater, som gingo sista terminen, hade inbjudit oss andra på kaffe. Vi hade alldeles förtjusande roligt. Var och en fick lov att ha socker med sig för de kunde de inte skaffa. Och så skulle vi också ha med oss lite gott var och jag hade med mig ett hekto konfekt. Ni må tro det blev mycket godsaker. En stor skål med päron. Vi dansade och sjöngo och spelade biograf. Kl. 1 i dag voro vi bjudna till fröken Strokirch på Bondegatan på kaffe. Där hade vi mycket trevligt. Vi voro bara 4 flickor, Ebba Spens och jag och så de två som äro där nu. Jag har nu skrivit min uppsats. Moster tycker den är trevlig, hoppas nu att de tycka så i skolan också. Byggningen har jag på onsdagen. Jag trivs så bra med mina kamrater, som alla äro så rara och trevliga.

1916-10-28: Jag trivs så bra med mitt arbete, allt är så roligt.

1916-11-04: Till fredagen hade jag alla flät mattorna uppklistrade och alla bastarbeten färdiga. I torsdags berättade jag en saga och i dag ha jag haft stickläggning av en stol och det gick bra. I dag har det varit min sista dag på Värtan. Vi skola nu byta platser. Och kan Ni gissa vart jag kom, jo, till Vollmar Yxkullsgatan på Söder. Där skola vi vara 10 minuter över 9. Nu äro Ebba Spens och jag skilda åt, hon fick bättre än jag, ty hon kom till Sibyllegatan och börjar inte förrän kl. 10 om morgnarna. Jag får i alla fall väldigt rara kamrater nämligen Lisa Uhlander, hon ville att vi skulle arbeta tillsammans med arbeterplanen. Elsa Luhr också glad och trevlig. Vi äro bara 3 stycken och vi få nog trevlig tillsammans. Arbetsmedelpunkten för nästa vecka är "Hemmet". Jag har 2 lektioner utklippning av en stuga och sång. Jag har en väldig tur, som är ledig om måndag och på tisdag skola vi vara i Barntädgården och inte alls i skolan så vi sluta 12 den dagen.

1916-11-11: Jag kom inte hem till frukost förrän kl. 2 i dag, ty vi ha i dag hållit på med sagan. Vi fingo den i går: Vår saga är "Hans och Greta", Vi äro sex flickor om den, Ester Svensson, Lisa Uhlander, Karin Öström, Karin Klemming, Asta Knudsen och jag. Den skall... [slut s 3]

vara färdig om en månad, men vi togo tiden i akt och började med detsamma utarbete en arbetsplan. Det blir nog mycket roligt, men säkert också arbetssamt.. De andra sagorna äro Askungen, snövit och Lille Viggs äventyr. Jag är på Söder och trivs bra därute. Barnen äro så snälla och lydiga. Det är inte alls så arbetssamt, som på Värtan. Den här veckan har modellering en spis, utstickning en sopskyffel och en sopborste, lek. Jag har ritat nyponblommor på pärmen till flät mattorna det är riktigt trevlig. Jag har gjort det här hemma. Och kan ni tänka Er i morgon skall jag spela ett par stycken i hyddan, men det är inga med som kritisera.

1916-11-18: Tänk så väl, att jag är kry, så jag kan gå i skolan varje dag. Jag har bara varit borta 2 timmar på hela tiden och det var, när Mamma var här och då skolkade jag ju. I dag har jag varit ensam på söder, de båda andra flickorna voro sjuka. Jag och Lisa Uhlander gå varje morgon ditut och få oss en härlig promenad. När vi ha lång frukostrast så gå vi hem också. I går kväll hade vi seminarister samkväm på skolan för lärarinnorna. Det gick till 1 kr. per man. Vi bjödo dem på frukt, saft och vatten, rån och karameller. Kl. 7 voro de bjudna. Kl. 9 drucko vi te till vilket vi hade vetebröd, kakor och 2 stycken tårter. Vi hde riktigt trevligt ett par flickor läste verser och 2 sjöno. Jag spelade i Hyddan i söndagskväll. "Söndagskväll på Holmenkollen" och "Tankar" av Teilman. Moster Stina tyckte jag spelade mycket bra. Pastor Kihlgren kom fram och tackade mig. Nu ha de bett, att jag skall spela den 4 December, då de skola ha Aftonunderhållning. Jag har då tänkt "Solveigs sang" och "Åses död". Då blir det mycket folk. Det rymt 400. Hoppas det går bra. Moster Stina ska deklamera. Det gör hon väldigt bra. I nästa vecka äro vi bjudna till Karin Öström. Vi skola då arbeta på sagan. Vi ha väldigt roligt tillsammans.

1916-11-25: I torsdags var jag hos en kamrat, Karin Öström, och arbetade med sagan. Vi voro sex, som arbeta tillsammans och vi hade väldigt trevlig. Vi fingo äpplen inkokt frukt och karameller. Sedan fingo vi te och brädda smörgåsar och strutar och vispad grädd. Vi målade och modellerade, Min bur är färdig och den är bra. Vi ska göra skog och blåbär och lingon men det kan man inte göra förrän sista veckan. Nu har jag slutat på söder. Där var det

väldigt bra, där slöjdade vi på eftermiddagarna och rasterna. Fröken Björklund hjälpte oss. Vi slutade där i torsdags och då bjöd den ena städerskan oss på kaffe. Det var väl bra snällt. Nu skall jag till Djurgården. Jag och Greta Blidberg vi skola vara ensamma där, ingen lärarinna, det blir väldigt roligt. Vi börja inte förrän klockan 10 så nu få vi ligga längre om morgnarna och det är bra för oss allesammans. Mormor har fått gå upp sju under tiden som jag var på söder. Och nu är det ganska mörkt om morgnarna. Arbetsstugan ligger inte mer än 10 min. från Djurgårdsbron. Jag har 4 lektioner den här veckan. Jag har haft ledigt både fredag och lördag från... [slut s 4] söder, men inte från skolan förstås. Det skall bli basar på söder om måndag, då går jag dit skall köpa skurborstar åt Mormor och Mostrarna.

1916-12-02 Om lördag skall vår saga vara färdig och vi hoppas den blir bra och inte för mycket anmärkning på den. Skulle Mamma vilja vara så snäll och göra mig en stor tjänst att sy sängkläder till den lilla vaggan. Till sängen har jag själv gjort kläder, överlakan med liten hälsöm och en liten virkad filt. Det är riktigt näpet. Om måndag är det, som jag skulle spela på. Det blir en sonat av Beethoven och så en liten bit av Schuman.

1916-12-15: Jag har ledigt till den 17 januari. Om tisdag skola vi ha en utställning på de saker som vi gjort. I går voro Ebba Spens och jag bjudna till Bondegatan på te. Vi hade riktigt trevligt. Fröken Strokirch lade bort titlarna med oss. Om måndag har vi julfest på Djurgården på förmiddagen och på eftermiddagen äro vi bjudna till Govenni minne på julfest.

1917-01-20: I går var jag på skolan vi fingo börja sticka tröjan. I dag har jag varit på Värtan skall vara där i 6 veckor. Ebba Spens är också där, så nu få vi sällskap av varandra igen. Barnen voro snälla hoppas de fortfara därmed. Sigvard, den förr så bråkige pojken, var snäll och lydig och riktigt förälskad i mig.

1917-01-22: Jag har nyss slutat äta frukost och skall snart tillbaka till skolan. Har i dag haft Kindergartnulektion om Vintern på Värtan. Barnen voro i dag också så snälla och lydiga.

1917-01-27: Här skickar jag kvittot på terminsavgiften, som Mamma ser är det en bränsleavgift på 3 kr., det är visst för den skall att kolen äro dyra nu för tiden. Jag mår bra, reser varje dag till Värtan och trivs väldigt bra därute, alldenstund barnen forfarande äro snälla och rara. Jag har haft många lektioner den här veckan de besvärligaste, men den här veckan blir det lindrigare för mig. Min lilla tröja är snart färdig, den blir söt. Det är mycket saker som vi skall göra i år, men det som tar mesta tiden är ju att virka, att sy på maskin, det kommer att gå som ett huj. Ebba Spens och jag brukar vara ute och gå på eftermiddagarna. Hon följer mig alltid fram till porten och det är ju roligt. I Morgon skulle jag och ebba Spens egentligen blivit bjudna till Elda Lur på eftermiddag, men som blev det uppskjutet till nästa söndag. Det är en väldigt rar flicka, jag tror hennes pappa är läkare.

1917-02-10: Jag mår så bra, annars är det många, som äro sjuka. Flere stycken i skolan och det är inte roligt.

1917-02-17: Vi ha fettisdagslov måndag och tisdag. På måndag kväll skola jag och Elsa Lur gå på musikaliska akademien och höra en finsk sångerska Annikki Uimoneus. Så skall jag sy ett par snibbyxor och ett par vanliga. Den lilla skjortan är färdig. En liten pikétröja har jag också gjort. Det är så näpet alltsammans. På förmiddagarna bruka Ebba Spens och jag eller Elsa Lur och jag gå i solsken... [slut s 5] på Strandvägen. Ebba Spens påstår att jag för lyckan med mig, ty hon möter ofta sin kapten, när jag är med. Ebba reser hem över lovet, kaptenen reser med, så hon är så lycklig.

1917-02-24: Tänk det är tal om att de skulle stänga skolan för att det är så ont om kol, men det är inte bestämt ännu. Jag är fortfarande kvar på Värtan, jag trivs utmärkt där, vi ha bara en vecka kvar så har vi varit där 6 veckor och sedan vet jag inte var jag hamnar kanske blir det i skolan. Hela den här veckan ha vi varit ensamma på Värtan, doktorinna har varit bortrest, men det har gått bra ändå. Nu håller jag på att virka underkjolen det går så bra. Uppsatsämnena ha vi fått "Barndomsminnen". Den skall lämnas den 13 mars. Så än dröjer det ju.

1917-02-27: Jag har bett om ledigt (för att fira moderns födelsedag i Hallsberg) och även fått det, så jag är så glad så jag vet inte på vilken fot jag skall stå.

1917-03-10: Jag har nu skrivit min uppsats "Barndomsminnen" hoppas nu också att den duger. Vi äro fortfarande ensamma på Värtan, doktorinnan är sjuk. Men det går så bra och vi ha så roligt och få styra med allt. I morgon skriver jag in uppsatsen.

1917-03-15: Jag ligger i sängen och skriver, ty jag har röda hund. Har blivit smittad på Värtan där det var en pojke som hade det. I dag är det tredje dagen som jag ligger och nu känner jag mig så kry och tänker gå upp i morgon igen. Men jag får hålla mig inne ännu en tid, ty jag skall ju fjälla. Första dagen var jag riktigt dålig alldeles utslagen över hela kroppen och ansiktet och svullen i ansiktet så då var jag söt på kvällen hade jag 39,4, men igår kväll bra 37,3, så nu är jag bra igen. I måndagskväll var jag hos Elsa Luhr vi skulle virka på våra arbeten, men vi pratade och skrattade mest, men jag kände mig redan då lite dålig.

1917-03-17: Nu är jag uppe igen och känner mig så kry och glad. Jag talade med Ebba Spens i telefon, hon låg tillsängs i går i influensa. I dag är hon uppe, men känner sig skral förstås. Doktorinnan Persson är ännu inte frisk, hon har nu varit borta 1 hel månad och när hon kommer är oviss.

1917-03-21: Jag är kry men fortfarande hemma. Jag har ännu röda prickar kvar på kroppen och en riktig snuva, men det hör till, så jag får väl vänta tills det går över. Nu har jag inte lång tid kvar på skolan bara 2 månader.

1917-03-24: Jag är nu kry igen, var i skolan 1 timme och idag har jag varit på Värtan. Nu ha doktorinnan Persson kommit tillbaka till Värtan, vi hade ett högtidligt mottagande. Vi hade gjort små mössor av papper åt flickorna i form av påskliljor, gossarna hade vita narcisskragar och varje barn höll en blomma i handen, flickorna påskliljor och gossarna narcissor. Doktorinnan var så röd så hon grät. Hon går fortfarande med 38 grders feber. Det är bra synd om henne, hon är förtjusande rar och snäll, vi tycka så bra om henne... [slut s 6]
Fröken Eklund har haft sin födelsedag, hon fick en statyett, av oss och hon var också förtjust, det är klart det. Om fredag skola vi flickor ha samkväm i skolan, vi skola bjuda in de flickor, som slutade i Julas. Vi ha ganska mycket handarbete. Om måndag har jag Kindergartelektion om hönsen.

1917-03-31: I går voro vi på samkväm på skolan, fröknarna hade för oss, vi fingo påskägg, de svar riktigt trevlig, vi sjöngo och lekte lekar. Efter påsk kommer jag till ett nytt ställe, nämligen på Sibyllegatan 5 min. väg från Mormor. Där börja vi inte förrän kl. 10. Vårt påsklov börjar om tisdag kl. 12. Klockan är 1/2 6. Jag kom sent hem från Värtan, så jag kom precis till middagen.

1917-04-14: (Efter påsklov hemma i Hallsberg) I dag ha vi varit på lunch hos Doktorinnan Persson på Lidingön. De bo i en villa på 5 rum. Vi voro 4 flickor där, vi som äro tillsammans på Värtan och detta var avskedsfesten. Om måndag skiljas vi allesamman och komma på olika platser, det är riktigt ledsamt. Elsa Luhr tog i går 9 kort av oss på Värtan.

1917-04-21: Den här veckan har jag varit på Sibyllegatan, där har jag haft det riktigt bra. Där är bara 14 snälla riktigt söta barn. Föreståndarinnan Augusta Herlenius är rar, hon lade bort titlarna med mig, när jag var it där två dagar. Nästa vecka skall jag till Värtan, jag skall byta med Ebba Bergensträhle, som är klen. Det blir bara en vecka och så kommer jag tillbaka till Sibyllegatan igen. I tisdags fick jag igen min uppsats jag hade AB. Fröken eklund tyckte den var rart skriven, man fick en så god inblick i mitt hem, sa hon. Nu blir det ingen mer uppsats. Nu hålla vi på med vår arbetsmedelpunkt. Jag håller på med björkar, sådana ska´ vi ha ses stycken.

1917-04-28. Jag mår bra och är fortfarande kvar på Värtan. Första maj har vi lov hela dagen. I torsdags hade vi tentamen för doktorn och jag klarade mig. Nu snart börjar nog alla provlektioner, det blir en besvärlig tid.

1917-05-01: Mina pengar börjar allt ta´ slut. Vi skola betala materialet, som vi fått det är 12 kr.

1917-05-14: Nu är arbetsmedelpunkten uppsatt och det är skönt att man inte behöver tänka på den mer. Vi höllo på med uppsättningen hela lördagen ända till kl 1/2 10, men då voro vi ganska trötta. Svenskan som jag skrev om att jag skulle ha gick bra och även räkningen. Jag känner mig alltid lite´ rädd innan jag börjat, men bara jag kommer igång så försvinner rädslan. I dag har jag haft kindergartelektion och fröken Åkermark hörde på. Barnen i Margaretaskolan är förtjusande rara och snälla. Man får inte använda förkläde på Mararetaskolan.

1917-05-19: Kritiken på vår utställning blev bra genomtänkt och utfört. Och när det låter så kan man ju vara nöjd och glad. Nu börjar provlektionerna, den här veckan har jag prov- [slut s 7]
lektion i modellering. Jag skall modellera en bikupa. Hoppas det går bra, jag skall försöka mitt bästa. Den här veckan har jag varit två dagar på Värtan och en på Djurgården. Snart är det slut och då kommer jag hem som kindergartelärarinna. Det är någonting det. Här sänder jag kort som Elsa Luhr tagit ute vid Värtan.

1917-05-22: Jag har idag haft provlektion i Kinderarten och det gick så bra. Fröken Åkermark hörde på, hon sade att jag hade så ba hand med barnen och att jag hade dem i min makt, lektionen redig, klar, väl uttänkt och mycket trevlig. Hon var glad över att jag höll så bra och trevliga lektioner. Hon frågade vad jag skulle göra i höst och om jag inte ville ha´ plats, ty då skulle hon kunna skaffa mig i familj, men hon skall skriva till mig i sommar om det. (Med facit i hand får jag intrycket att fröken Åkermark redan då avsåg kronprinsens familj, där Mamma hamnade efter examen för att ha hand om prinsessan Ingrid och prins Bertil ända till dess hon begärde avsked för att gifta sig med min pappa 7 juni 1919. CH). Jag är så glad för att hon erbjöd mig plats, ty då förstår man ju att hon tycker att jag är duktig. Hon berömde mig så jag riktigt kände mig generad. Nu är jag glad att jag fick hålla provlektionen för fröken Åkermark fast i går var jag ängslig. Lektionen skulle man skriva och lämna upp dagen innan. Sedan hade jag gjort små bänkar av papp och stickor, som kuporna skulle stå på. Bänkarna tyckte fröken Å. Voro så trevliga. Nu ha jag klarat mig i Kindergarten. Jag är så gld så jag kan hoppa över små tak.

1917-05-26: I går hade jag provlektion i svenska i 2-dra förberedande och fröken, som kritiserade sade att lektionen var riktigt bra och det var ju br roligt, så nu är jag klar med det där och skall väl få betyg, när det låter så. O, vad jag är glad och tacksam för att jag fick gå igenom Kindergarten. Om fredag skall hela Margaretaskolan ut på utfärd till Drottningholm. Om lördag skola vi ha samkväm och på söndag skola fröknarna och vi till Gripsholm. Den 5 är avslutningen och sedan kommer jag snart hem.

1917-06-02: Jag har så mycket att göra så jag har inte hunnit skriva något brev i dag. Vi ha först varit på skolan hela f.m. hade knappt tid att äta, sedan har jag varit på Värtan på avslutning. Jag har varit på Värtan hela den här veckan. Om tisdag skola vi ha avslutning. Skulle Mamma vilja vara så snäll och skicka mig en vit klänning, vi skola allesammans vara vitklädda. I morgon skola fröknarna och vi fara till Gripsholm och vara borta hela dagen vi fara 10 fm. och äro tillbaka 8 em.

1917-06-05: Idag ha vi haft avslutning i Margaretaskolan. Betyg ha vi fått. O, jag är så glad att mitt är bra. Det har varit förtjusande roligt att ha fått gå igenom detta. Det är tråkigt att skiljas och alla önskade att det inte hade varit slut ännu. Curt Hauffman 2000-01-13

Kommentar: Texten i sammanställningen ovan återges i sin helhet och i oförändrat skick och följer Curt Hauffmans förlaga. .

Dock har typsnitt och typstorlek ändrats.

Bilaga. 1 a. Personer och platser i Elsa Stenquist brevsamling. (Faksimil)

I brevsamlingen förekommande namn och platser. 1916-17 års seminarister är understrukna.

- Afzelius, Margit, f. 1896, KgsS,15/16, dtr. till agent Carl Gunnar A och Signe.*) (frivillig hjälp på M-skolan), Sth. Gift. (s. 3).
- Bergenstråle, Ebba Klara Hedvig, f. 1898, dtr. till löjtnant Arvid, Erland Gustav B och Ida Bertha. Krüger, Växjö. (Barträdgården 1920 nr 3). Ogift? (s. 7).
- Björklund, frk, ”på Söder” (= Vollmar Yxkullsgatan eller Bondegatan). (s. 4),
- Blidberg, Greta Marie, f. 1895, dtr till handlanden Carl Mauritz B. och Elin Bredberg, Göteborg. Gift Lindström, Sth. (s. 4).
- ”Doktorinnan” se Persson, Lidingö. (s. 6, 7).
- ”Doktorn”, se Sundberg, Gustaf. Skolläkare, lärare i hygien vid Margaretaskolans seminarium.
- Eklund, Anna, skolföreståndarinna M-skolan, seminarieledare mm, (s. 1, 7).
- Frykman, frk, Sunnerdalska stiftelsen (StD 1/10). Möjligen Hildur Anna Charlotta F, f.1879, sem. elev. Ensam mor, folkskollärarynna? (s. 3).
- Herlenius, Louise Augusta, KgsS 15/16, föreståndarinna Sibyllegatan, (Govenni minne) f. 1895, dtr. till Ljt Jonas Adolf H och Hilda Marie*. Gift Lundström (s. 7).
- Klemming, Karin Augusta, f. 1895, dtr. till arkitekt, direktör, Wilhelm Edvard och Amelia Christina Louise.* Gift Brandel. (s. 3).
- Knudsen, Asta Viola, Maria, f. 1895, dtr till droskägare Bernt Torwald K och Elfrida Ericsson. Göteborg. Gift Erne. (s. 3).
- Luhr, Elsa, f. 1896, dtr till läkaren Thore Wilhelm Emanuel L. och Alice Hylander, Sth.*** Lärare vid Margaretaskolan. Efter skolans nedläggning arbetade Elsa Luhr på Nedre Justitierevisonen som kanslibiträde. Ogift (s. 3, 5, 6, 7, 8),
- ”Moster Stina”, ogift. Boende på Tyskbagargatan. (Elsa S. var inackorderad hos henne.) (s. 1, 3, 4),
- Persson, doktorinna, Lidingö. Trots försök har hennes närmare identitet inte kunnat spåras. (s. 6).
- Pripp, Elsa Amelia, f. 1895, dtr. till landshövding Gustav Laybourn Pripp och Amalia Fredrika* (systerarna Brita, Greta är noterade i M-skolans elevmatrikel!) (s. 2).
- Spens, Ebba Klara Sofia, f. 1891, dtr. till major (greve) Carl Gustav S och Ellen Astrid af Wetterstedt. Vånga Österg. Gift Gyllenadler (s. 2, 3, 4, 5, 6).
- Stenquist, Elsa Matilda, f.1887, dtr. till apotekare Gustaf Filip S och Elin Josefina Albertina Anell, Bergs ägor, Hallsberg. Gift Hauffman. (Sonen Curt Hauffman sammanställde breven.) (s. 1-8).
- Strokirch, Margareta, f. 1888, dtr till trafikinspektören vid SJ Carl Elias S och Hedvig Emilia Nanetta Rehfeld. Kgledarinna vid Sunnerdalska stiftelsen (I.Sth Adresskalender 1917, noterad som *förskolelärarinna!!*) Utbildad vid Berliner Fröbel Verein Kindergarten Seminar! . (s. 2, 3, 5).
- Sundberg, Gustav, skolläkare på M-skolan tillika lärare i hälsovård vid seminariet. (s. 7).
- Svensson, Ester, f. 1896) Örebro/Hallsberg. (s. 1, 3).
- Ulander, Elisabeth ”Lisa” f. 1890, dtr till komminister Johannes U. (Tuna, Kalmar län) och Linnea Elisabeth Håkansson, Sth. Fil. mag, lärarinna (s. 3, 4).
- Åkermark, Signe, skolföreståndarinna M-skolan seminarieledare m.m. (s. 1, 7, 8, 10).
- Öström, Karin Eugenia? dtr. till grosshandlare Harald Ö och Ebba Maria.* Gift Bendel (s. 3, 4).

Uppgifterna hämtad ur följande källor: Sv.bef.1890,1900;(CD), Begravda i Sverige.1901- 2009;(CD), Begravda i Stockholm;(CD), Sveriges läkarhistoria, bd 4; Svenska Släktkalendern 1943,1950; Sth Adresskalender 1917, Elgenstierna 1925, 1932..

*) anger att uppgifter om flicknamn inte kunnat spåras i ovan nämnda källor. Fördjupade studier i kyrkböcker kan klargöra flicknamnen.

Bland elva namngivna seminarister har fäderna yrken som; löjtnant, handlanden, arkitekt, direktör, droskägare, läkare, landshövding, major, apotekare, komminister och grosshandlare. Seminaristernas uppväxt har präglats av både (hög-) borgerlighet och i ett par fall av högreståndsmiljö.. Av seminaristerna gifte sig sju stycken. I övriga fyra fall har f n inga säkra uppgifter kunnat erhållas.

Anmärkningar.

s. 2. Strokirch = Margareta Strokirch, föreståndarinna vid Sunnerdalska stiftelsen. Hennes verksamhet är beskriven i Kvarteret Kristallen (Kassman, 1987) och i Stockholms Dagblad 1/10 1016.

Omnämnda platser:

Djurgårdens arbetsstuga, Djurgårdsslätten 22.

1912 Arbetsstuga, efter att ha fungerat som läsestuga. Med hjälp av frivilliga krafter kunde ungdomsverksamheten fortsätta ännu några år (den engagerade prästen Hans Marklund hemkallades till Norrland) och nya arbetsformer kom till bl. a. en "Kindergarten"!!? och en gymnastikavdelning. Förest. Dagmar Käll (s. 4, 8). I Stockholms Adresskalender 3438 under rubriken *Välgörenhet!* Noterad i SAB 1914. Arbetsstugan stängdes 1920 på grund av att någon ersättningslokal ej fanns att tillgå. SAB Redovisning 1920. Verksamheten omnämns även i Oscars församling 50 år. När kyrkoherden Valdes Bengtsson valdes (1917 1/5) upphörde Sällskapet för främjande av kyrklig själavård (NF, bd. 28, sp. 93-95) engagemang, genom att Östermalmskretsen upphörde (Anna Alm, 1918, s. 223, 224) och (Artikeln Östermalmskretsens senare öden s.154-157 i Frivilligt kyrkligt arbete 1893 – 1918. Uppsala). Ironiskt nog startade Maria Moberg Gärdets barnträdgårdar i dec 1943! (Oscars församling 50 år, s. 298, 299.)

Govenni minne (s 5), Vollmar Yxkullsgatan 41, Kindergarten från 1910.

Lokalerna används även av en arbetsstuga. SFF. Stiftelsens mål var billig uthyrning åt välkända mindre bemedlade arbetare med hemortsrätt i Sth. med företräde för fattiga änkor med barn, (Stockholms adresskalender 1917 under rubriken *Välgörenhet*). Govenni minne hade också lokaler på Nybrogatan 55 och Hälsingegatan 14-16.

"Hyddan" (s 1, 2, 4)

Hedvig Eleonora församlingshus Skeppargatan/Östermalmsgatan, Illustration i Ladugårdslandet... (1937),s.402 f.

Sibyllegatan 52 B (s 3, 7), Föreningen Stockholms arbetsstuga (från 1910) SFF, (Sth

Adresskalender 3461 under rubriken *Välgörenhet*.) "I avsikt att verka för hyresgästernas trefnad och höjande i moraliskt afseende hållas andaktsstunder, söndagsskolor, syföreningar, arbetsstugor och kindergarten" (NF bd. 27). Arbetsstugan som hade öppnats 10/10 1899 lades ned 1920. (SAB Redogörelse 1920.)

"Söder" (s 4, 5); Sunnerdahlska stiftelsen (s 2); Bondegatan 68.

StD 1/10 1916, har trespaltig artikel om den nyöppnade kindergaren, bakgrundshistoria, och planerad arbetsstuga. Två exteriörbilder och två interiör/exteriör bilder från kindergarten På stiftelsen finns ca 250 barn under 25 år. "Alla dessa barn och ungdomar ingår i hemmens plan att taga hand om så mycket som möjligt, dels för att befria mödrarna från rustibussarna en stund på dagen, dels i uppfostrande syfte. Man börjar då redan med fem- sexåringar, som utgör omkring 50 barn. För dessa småtingar har anordnats en *Margareta-kindergarten* [!] i samma trefliga lokal som är avsedd för arbetsstugan." Margareta Strokirch med frivillig hjälp. Två avdelningar. Varje morgon serveras barnen en tallrik välling innan "lekarbetet" börjar. Fröken Frykman har överinseende (värdinna) över kvarterets alla familjer. Lästips: Kassman, Charles, 1987, Leva i Kristallen.

Vollmar Yxkullsgatan 41, (s 3), se Govenni minne, även "Söder")

Värtan, Tredje vägen/Dianavägen 7, (s 3, 4, 5, 6, 7, 8) Värtans barnträdgård tidigare benämnd Folkkindergarten i Hjorthagen (Där gjorde Elsa Stenquist sex veckors praktik.)

Anmärkningar:

- s. 1. "Hyddan". Hedvig Eleonora församlingshydda, ett hem för s.k. frivilligt församlingsarbete (inte en barnträdgård som brevskriverskan antyder!) Där förekom bibelstudiemöten, församlingsaftnar, modernmöten, syföreningar, ungdomssamkväm, sammanträden för de yngre och äldre kvinnliga ungdomskretsarna, pojkklubben, olika scoutavdelningar och scoutpatruller (Ladugårdslandet s, 402 f, ill.).
 - s. 3. Värtan = folkbarnträdgården/barnträdgården på Tredje vägen/Dianavägen 7 i Hjorthagen. Sunnerdahlska stiftelsen, Bondegatan 68 (se ovan s 2).
 - s. 4 Troligen skolhuset på Djurgårdsslätten 22 (Ladugårdslandet s. 366 f.).
-

Bilaga 2 Register över ledarinnor vid skolbarntädgårdar vid undersökta högre skolor

Namn	Skola	År		Utb
Andersson, Ebba	Schuld	1919-20	-	
Bergelmer, Thyra	Lycho	1917-29	kg?, fb	KgsS,
Billing, Maja	Brum	1929-31		FiN
Clason, Karin	Lycho	1923-26	fb	KgsS, 1922/23
Dahlbom, Signe Lisa	Schuld	1917-18		KgsU
Darin, Astrid	Schuld	1918-23		KgsS, 1914/15
Dillner, Maria	Brum	1921-22	kg	KgsS, 1916/17
Drangel, Astrid	Kungsh	1911-		KgsS, 1910/11
Eberstein, Rosa	Whitl	1913-15		KgsS
	Lycho	1919-20		
Ekström, Elsa	Whitl	1914-15		KgsS, 1908/09
Fehr, Bettan	Whitl.	1921-22		-
Flodman, Sonia	Lycho	1922-29	kg, fb	KgsS, 1914/15
Forsgren, Ester	Schuld	1906		KgsS, 1905/06
Fries, Margareta	Lycho	1926-28	kg	KgsS, 1913/14
Frölander, Greta	Brum	1921-22	fb	FiN
Gahn, Märta	Brum	1918-24	kg	FiN
Grafström, Margit	Lycho	1922-28	fb	KgsS, 1920/21
Holmström, Greta	Lycho	1922-23	kg, fb	KgsS, 1919/20
Lagerlund, Agda	Schuld	1919-20	kg*	KgsS
Mathiasson, Ewa	Whitl	1919-20		FiN
Neuman, Anna, f. Eneström	Brum	1924-29	kg	FiN
Nyman, Mary	Lycho	1921-28	fb	KgsS, 1918/19
Nygren, Gunhild	Brum	1919-22	kg	FiN
Pettersson, Ester	Kungsh	1904-06		-
Schéele, Eva von	Schuld	1909-17	kg*	KgsS, 1908/09
Scheutz, Linnea	Brum	1914-16	-	
Settergren, Märta, f.Sjöbring	Brum	1912-17		KgsS, 1920/21
Strokirk, Margareta von	Whitl	1915-16		BFV...
Söderlund, Signe	Lycho	1923-29	fb	KgsS, 1920/21
Söderqvist, Agnete	Lycho	1918-29	fb	KgsS
Södersten, Greta	Lycho	1919-22	kg	KgsS, 1918
Tigerschiöld, Brita	Lycho	1924-26	kg	KgsS, 1923/24
Wadstein, Märit	Brum	1917	kg	FiN
Warburg, Anna	Whitl	1916-17	kg	HFV
Wetterlind, Ruth	Whitl	1916-17	kg	FiN
	Brum	ht 1916		
Wide, Ragnhild	Whitl	1918-19	småskol	KgsS, 1915/16
Wijkander, Maja	Lycho	1924-26	fb	KgsS, 1923/24
Wilhelmsson, Milnor	Kungsh	1932-34		EPI
Zweiberg, Britt von	Whitl	1917-18		FiN

Följande förkortningar har använts: kg = kindergarten; fb = förberedande klasser, KgsS = Kindergartenseminariet i Stockholm; FiN = Fröbelinstitutet, EPI = Etisk Praktiska Institutet; Kindergartenseminariet i Uppsala = KgsU; Berliner Fröbel Verein = BFV,

Följande skolor har ingått i undersökningen

Anna Ahlströmsskola/Nya Elementarskolan för flickor.

Anna Schuldheis skola/Södermalms nya läroverk (Schuld) SSA 299; B 1.

Brummerska skolan (Brum).SSA 226A, B 2a:1,2 1882-1922-1939, B:2b, 1916-1936; B 2c:1, -1929

Kungsholmens elementarskola/Kungsholmens läroverk för flickor och förberedande skola (Kungsh). SSA 285, B 1:1, 1922-1938.

Lychouska skolan (Lycho). SSA 287. B 1, B 2 1909-1917, 1917-1929.

Sofie Almquists skola, SSA 262A; B 1, 1900-1936.

Whitlockska samskolan (Whitl), SSA 1085, B4a 3,4. 1914-1917, 1917-1931..

Anna Ahlströms skola/Nya Elementarskolan för flickor. Skolbarträdgård 1913-1923.

År 1902 till 1906, när Anna Ahlströms skola var inrymd i fastigheten Kommendörsgatan 25, där Anna Eklund och Signe Åkermark redan drev sin verksamhet med Kindergarten och Förberedande samskola, hade Nya Elementarskolan ingen egen skolbarträdgård, utan elever från Anna Eklund och Signe Åkermarks skola kunde utan prövning skrivas in i Anna Ahlströms skola..

Förhållandet mellan skolorna är utrett i *Möten med Fröbel* s 34.

Anna Schultheis skola/Södermalms nya läroverk; Kindergarten/Skolbarträdgård 1906-1936.

Lekklassen har övats i bastarbete, handarbete, sydda och målade på kartongpapper och andra lätta arbeten, avsedda att uppöva barnets självverksamhet och händighet, färgläggning med kriter av Elsa Beskows häften "Vill du måla?" samt enklare teckning. För att utveckla formsinnet undervisas i modellering av enkla föremål (morot, päron, körsbär, fågelbo mm). Dessutom övas sånglekar och andra lekar. Tillverkning av små enkla julgranssaker under höstterminen samt blomsterodling i blygsammaste skala under vårterminen ger också anledning till glädje. Hösten 1905 tillkom lekklassen Kindergarten som övertogs efter avlidna Signe Björkman (ej KgsS). 1915/1916 fanns en notering om att kindergartensavdelningen hade blivit filmad på begäran av herr professor Frans von Schéele (s. 18-20). Denna film är ej återfunnen.

Brummerska skolan.. Skolbarträdgård 1914-1930.

Kungsholmens elementarskola/Kungsholmens läroverk för flickor och förberedande skola,

Arbete efter Margaretaskolans mönster. Kindergarten/Skolbarträdgård.1904-1934

Lychouska skolan, Pestalozzi-Fröbel metod. Kindergarten 1917-1929.

Sofie Almquists skola..Inga årsredovisningar, endast strödda anteckning och uppgifter om lärarlöner, men hade Kindergarten/Skolbarträdgård.

Whitlockska samskolan; Skolbarträdgård 1913-1921. Slöjd- och lekklass?? lekklass med Anna Warburg, 1916/17. (f. 1881 och tidigare elev på W S).

I de fem undersökta skolorna Anna Schultheiss skola (1906 – 1923), Brummerska (1914 – 1931), Kungsholmens läroverk (1904 – 1934), Lychouska skolan (1917 – 1929) och Whitlockska (1913 - 1921) fanns 39 kg/fb-ledarinnor (uppgifter saknas för vissa år i några av de undersökta skolorna). Vid Sofie Almquists skola fanns kindergartensavdelningen, men arkivet saknar förteckning över personalen. Vad gäller Nya Elementarskolan för flickor under Anna Ahlströms ledning, fanns under tiden 1902 – 1907 ett visst samarbete med Anna Eklunds och Signe Åkermarks skola som hade både kindergartensavdelningar och förberedande klasser. Båda skolorna hade vid den tiden lokaler i samma fastighet på Kommendörsgatan 25 i Stockholm. När Nya Elementarskolan flyttade inrättades ingen egen kindergartensavdelning förrän 1923. Den verksamheten blev dock mycket kortvarig.

Sammanställning av antal seminarister från respektive seminarium

Etisk Pedagogiska Institutet	1
Fröbelinstitutet i Norrköping	9
Fröbel/Kindergartensseminariet i Stockholm	22
Kindergartensseminariet i Uppsala	1
Berliner Verein	1
Hamburg (Anna W)	1
Ingen uppgift om utbildningsställe	5

Övervikten för seminarister utbildade i Stockholm är påtaglig. Endast i en av de undersökta skolorna, Brummerska skolan var en majoritet av ledarinnor från seminariet i Norrköping. I övriga skolor var förhållandet, att huvuddelen var utbildade i Stockholm.

Bland ovanstående är 10 medlemmar i SFF, (varav 5 utbildade vid FiN, 5 i Sth. 3 ledarinnor förekommer både i SFF medlemsförteckning 1920 och 1938. Ur tidskriften Barntädgården resp. år.

Bilaga. 2 a. Register över föreståndarinnor och ledarinnor vid Engelbrekts församlings barntädgårdar: Hjorthagen (Vbtg), Surbrunnssalen (BtgS)

Engelbrekts diakoniråds kindergarten 1918-1930, SSA 2897. Kassaböcker G: 2 B-04 1/1918 – 1919, G:4 lämnar uppgifter om föreståndares och lärarinnors löner, inventarier mm.

Utbildning/år		Tjänstgöring	
KgsS, 15/16	Bjurström, Wasti	1918-19	i utskottet för Btgundervisn.
i u.	Frk Danielsson, vik	vt 1921	Vbtg
(KgsS, 05/06	Eklund, Karin!	1919	sökte tj som förest.)
i u	Ericsson, Nanny, vik/ord lär	1919-21	Vbtg fr Djurholmssamskola 19
	(Hennings, Frida	1920	insp av Vbtg, btgS, slöjdlär.Sandst.sk)
KgsS, 19/20	Holmström, Greta, vik	1921-	
i u	Jansson, Julia, vik, bitr lä	1922-24	Vbtg
	” ”	1927-30	
KgsS, 13/14	Johansson, Emmy, förest,	1920-30	Nordiska Barntädg.mötet
KgsS, 18/19	Jönsson, Karin, lär	1919-22	BtgS
KgsS, 17/18	Lindberg, Margit, vik	1918-19	Vbtg
i u	Lindhagen, Elisabeth*	1918-20	BtgS
KgsS, 12/13	Lindhagen; Maria*	1919-20	BtgS (Vbtg) gift Kalmér 1920
	” ” , vik	1922-26	**
KgsS, 27/28	Lundberg, Margit, elev	1927-	**
KgsS, 20/21	Printz, M, vik	1922	**
KgsS, 18/19	Ribbing, Barbro	1920	BtgS
KgsS, 10/11	Rinman Signe	1918-19	BtgS
i u	Zeebe, Hedvig, förest	1919-21	BtgS giftermål

Anm: BtgS = Barntädgården i Surbrunnssalen på Östermalm, Vbtg = Värtans barntädgård i Hjorthagen. KgsS = Kindergartenseminariet i Stockholm,

* Döttrar till Lars Teodor Lindhagen, präst i Engelbrekts förs. 1914 – 1923.

Av antecknade ledarinnor rekryterades 10 av 15 från Margaretaskolan. Av icke M-skoleseminarister var tre vikarier och en föreståndarinna. Såvitt jag har kunnat finna har ingen av dessa utbildats vid Norrköping.

Bilaga 3 *I den nya barnträdgården*

I reportaget "*I den nya barnträdgården*" beskriver och illustrerar signaturen Waldek ett besök på Dianavägen i Hjorthagen (Stockholms Dagblad 1907 10/3). (På grund av skador på mikrofilmkopian återges reportagetexten i sin helhet. Illustrationerna har dock fått utelämnas (GU Kurs och tidningsbiblioteket).

Spårvagnen för oss snabbt ut till Värtans arbetarsamhälle. Midt i skogen ha fabriker växt upp. Snart skola de kanske alldeles undantränga de smärta furorna och de knotiga ekarna. I de röda och gula stugorna är inte mycket folk. Männen är ute på arbete på sitt håll och hustrurna på sitt. De stora har barnen i skolan eller arbetsstugan och småttingarna äro i barnträdgården. Vi gå också dit. Där är trefligast.

Redan på förstutrappan höra vi sorlet af barnröster. En späd kör sjunger den ljufliga visan: "Bä, bä hvita lamm, har du någon ull. Ja, ja kära barn jag har säcken full."

Och då vi träda in i rummet sitter den unga lärarinnan, eller rättare sagdt "tantan", vid pianot och rundt kring står en skara småfolk på fem till sex vårar, mankön och kvinnekön om hvartannat "guldlockigt och rosenkindadt eller svartlockigt och blekt, men intresserad och gladt över lag. "Bä, bä, hvita lamm" är också så treflig att sjunga!

Och visan om hur "Ekorr'n satt i granen, skulle skala kottar" är också förfärligt bra. Vid vårt inträde i salen blir det väl intet sordin på den ogenerade stämningen, men inte mycket.

Och när det nu gäller att vida hvem som kan sjunga bäst för den främmande farbror'n sträcka de flesta fram sina små händer och ropa ifrigt. Får jag? Åh får jag?

Medan de små solosångarna och sångerskor göra sitt bästa, taga vi Stockholms första verkliga barnträdgård för folket i betraktande. Dess inre är verkligen trefligt. Det är tre stora rum, alla i ljusa och glada färger grönt, blått och gult. I ett står ett långt, lågt bord och på sambarnskammarstolar sitta rundt ikring små parflar och parflinnor och dalta med modellera, sy med långa stygn vackra vargar och hästar och hundar på utstuckna pappbitar, eller måla omsorgsfullt och med icke oäfvat resultat en bild av svenska flaggan, eller en soldat eller en pälle eller något annat ämne för modern konst. Och i ett hörn af rummet står en förtjusande docksäng, där någon av småttingars dockor slumrar ljuft, medan "matmodern" arbetar på dessa allvarliga uppgifter i sitt anletes svett.

Fönsterna i detta som de andra rummen äro prydda af diverse blommor och träd i krukor, som barnträdgårdens gäster få vattna och pyssla med under vederbörlig ledning. Och väggarna i rummen äro dekorerade med planscher ur Elsa Beskows "Putte i Blåbärsskogen" samt med åtskilliga alster på barnens egen konstfärdighet.

I det tredje rummet sitter en ung "tant" och undervisar barnen om ett och annat. Det sker med åskådningsmaterial "gubbar" som barnen själva ritat och målat.

Tänk, säger tanten, Kan Kalle tänka sig, att den här hästen gick ut utan galoscher i snö och slask. Och att han blef smutsig om fötterna. Och sedan gick han in i stallet, sådan han var - brukar Kalle göra så? Nej -.säger Kalle tvärsäkert, Hvad gör Kalle, när han varit ute i snö och smuts på vägarna? - Torkar mig om fötterna, svarar Kalle. Gör Lisa det också? Lisa ser tvekande ut. Ja, men det skall Lisa göra, säger "tantan". Annars kanske kommer en sån där gubbe (visar på en gubbe med en kvast) och sopar efter Lisa, som han gjorde efter hästen med de smutsiga fötterna och det vore ju försmädligt.

Ja, så få barnen under lek lära sig ett och annat ur människornas oskrifna moral- och konvenanskodex, och när de bli sju år och skola in i den riktiga skolan, äro de riktigt snälla och förståndiga. Och till och med ett det allra som sötaste kök finns det i barnträdgården, med en liten spis och diskafdelning och små, små bord och små, små stolar allt så nätt och trefligt.

Ja, herre gud, hvad barnen har det bra nu för tiden! Hur hade en annan stackar i sin ungdom? Inte var det någon som tog en till en barnträdgård med piano och tafvlor och unga tanter med mera sådant. Utan man sprang kring på gatorna och slogs och snattade krusbär och gjorde allt hvad rackartyg som fanns till i universum, både förr, under och - jag höll på att säga - efter skoltiden också. Men det kanske är för mycket sagdt?

